

LUND
UNIVERSITY

Ekonomisk-historiska Institutionen

Joel Högberg

EKHK31

Kandidatuppsats (15 poäng ECTS)

Juni 2014

Handledare: Tobias Karlsson

Examinator: Benny Carlson

Värde, teknologi och institutionell förändring:

Ett alternativt synsätt på strukturcykler och fordismens utveckling som tillväxtmodell

Abstract:

In this study I present a theoretical model based on Marx's critique of political economy, specific readings of Marx's work and the regulation approach. This model will be used to explain long waves and cycles in long term economic growth, creative destruction (i.e the relation between technological leaps and economic crisis) and the ways in which these processes correspond to institutional development. I will use the model to explain fordism as a process of institutional development, tied to a specific long wave of economic expansion. I will also use the theory in a empirical study of the development of fordism in a specific country. More specifically, I will look at how the social segmentation of industrial labor and the ability of workers to resist deskilling, affected the development of fordism as a regime of accumulation in this country. The country in question is England, a place renowned for its flawed fordism.

Innehållsförteckning

1. Inledning	3
1.1 En studie om strukturcykler	3
1.2 Frågor och syfte	4
1.3 Uppsatsens disposition	4
2. Metod och teori	5
2.1 Teoretisk sammanfattning och litteraturgenomgång	5
2.2 Metodologisk diskussion	6
3. En teori om strukturcykler	8
3.1 Värde teorin och Postones trampkvarnseffekt	8
3.2 Den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens	15
3.3 Långa vågor och kreativ förstörelse	17
3.4 Behovet av en institutionell teori	19
3.5 Regleringsteorin	20
3.6 Sammanfattning av den teoretiska modellen	23
4. Fordismen: en idealtypisk förklaring	24
4.1 Regleringsteorins förklaringsmodell	24
4.2 Reell underordning och den fordistiska massarbetaren	26
4.3 Fordismen och den institutionella utvecklingens relativt öppna logik	28
5. Den empiriska undersökningen: fordismen i England	29
5.1 Den brittiska fordismens relativa misslyckande	29
5.2 Social sammansättning och spårbundenhet vid förlegade driftsformer	30
5.3 Fordismen och bilindustrin	36
5.4 BLMC: ett typexempel	37
5.5 Sammanfattning och slutsats	39
6. Avslutning	41
Referenser	42

1. Inledning

1.1 En studie om strukturcykler

En utgångspunkt i denna uppsats är att den moderna kapitalistiska ekonomin går igenom långa vågor av expansion och stagnation i tillväxten. Sammantaget utgör dessa vågor en cykel. Joseph Schumpeter förklarade cyklerna genom regelbundet återkommande innovationssvårmar. Enligt den schumpeterianska teorin skapar genomslaget av teknologiska basinnovationer vågor av kreativ förstörelse. Gamla nyckelbranscher och basteknologier går under i processen, samtidigt som förutsättningar skapas för en ny våg av ekonomisk expansion (Syll & Lingärde 2000, s. 171). Den här uppsatsen ifrågasätter inte sambandet mellan teknologiska revolutioner, långa vågor/cykler i tillväxten och institutionella förändringsprocesser. Tvärtom utgår uppsatsen från att fenomenen är relaterade - att de utgör historiska block som kan kallas strukturcykler. Uppsatsens övergripande syfte är att förklara dessa strukturcykler från ett annorlunda teoretiskt perspektiv, som bryter med den teknologiska determinismen. Därmed kommer jag också att använda ett teoretiskt språk och en begreppsapparat som inte är vanligt förekommande i dagens ekonom-historiska diskussion.

När jag förklarar kapitalismens kreativa förstörelse och långa vågor kommer jag att använda Marx teori och några specifika Marx-läsningar. Med ordet kreativ förstörelse syftar jag på kriser som sammanhänger med genomslaget av teknologiska basinnovationer. Teorin kommer att utvecklas från Marx mest fundamentala kategorier: varuformen och värderelation. Utifrån dessa kategorier kommer jag att försöka blottlägga de djupstrukturella lagar som ligger bakom den eviga jakten på teknologiska innovationer i kapitalismen. Jag kommer att kalla dessa lagar för kapitalismens rörelselagar. Men strukturcykler har en annan viktig beståndsdel, som också måste förklaras teoretiskt. När vi tittar på kapitalismens moderna historia är det uppenbart att långa vågor och kreativa förstörelseprocesser hängtt samman med djupgående förändringar av ekonomins institutionella ramverk. Detta ramverk inkluderar samhällets välfärdssystem, dess arbetsmarknadsregimer, äganderättsliga förhållanden, lönerelationer, typiska företagsformer, arbetsprocesser etc. Ett viktigt antagande i denna uppsats är att institutionerna förmedlar kapitalismens rörelselagar och begränsar tillväxtens expansion och stagnation genom kapitalismens långa vågor. I den svenska ekonom-historiska forskningen reduceras institutionella system ofta till "tekniskt-ekonomiska paradigm" (Blomqvist & Schmidt 2012, s. 12). En av de teorier som jag använder i uppsatsen, regleringsteorin, vänder sig starkt mot den sortens (schumpeterianskt influerade) determinism. Med teorin vill jag visa varför kapitalismens reglering, dess institutionella förnyelse, är en relativt öppen process som formas och villkoras av sociala konflikter.

För att visa hur teorin kan användas för att förklara och analysera specifika omvandlingsprocesser kommer den att tillämpas i en studie av fordismen. Fordismen kommer först att förklaras som

typologi, på en relativt hög abstraktionsnivå. Utifrån de teoretiska resonemang som utvecklas där kommer jag sedan att övergå till en konkret historisk studie av fordismens utveckling i ett särskilt land. Jag har valt att studera England, på grund av landets svårigheter att införa en fordistisk tillväxtmodell.

1.2 Frågor och syfte

I uppsatsens första del kommer jag att presentera en teoretisk modell. Modellen är baserad på Marx *Kapitalet*, några särskilda Marx-läsningar och regleringsteorin. Syftet med uppsatsdelen är att visa hur teorin kan fördjupa vår förståelse för strukturcykler: kapitalismens långa vågor i tillväxten, dess kreativa förstörelse och sammanhängande institutionella omvandlingsprocesser. Uppsatsens första frågeställning lyder:

Hur kan vi förstå kapitalismens långa vågor, kreativa förstörelse och sammanhängande processer av institutionell omvandling – dess strukturcykler - utifrån Marx kritiska teori och regleringsteorin?

Den teoretiska modellen kommer sedan att användas i en studie av fordismen. Syftet med denna studie är att visa hur teorin kan användas för att förklara en konkret strukturcyklisk omvandlingsprocess i historien. Denna studie är uppdelad i 2 delar:

Fordismen kommer först att förklaras som idealtyp. I förklaringen kommer jag framförallt att använda regleringsteorins kategorier, men också Marx teori om reell underordning. Uppsatsens andra frågeställning lyder:

Hur kan teorin förklara fordismen som idealtyp?

De teoretiska slutsatser som jag drar om fordismen som idealtyp blir sedan utgångspunkt för en konkret, empirisk analys av fordismens utveckling i ett land: efterkrigstidens Storbritannien. I analysen kommer jag att använda teorin och undersöka hur arbetskraftens sociala sammansättning och motstånd mot social degradering påverkade fordismens utveckling i Storbritannien. Uppsatsens tredje frågeställning lyder:

Hur kan teorin bidra till att förstå fordismens utveckling i Storbritannien under efterkrigstiden?

1.3 Uppsatsens disposition

Den teoretiska modellen om strukturcykler kommer att utvecklas i kapitel 3. Studien om fordismen som idealtyp genomförs i kapitel 4. Den empiriska analysen av fordismens utveckling i Storbritannien genomförs i kapitel 5. Kapitel 6 sammanfattar och avslutar hela uppsatsen.

2. Metod och teori

2.1 Teoretisk sammanfattning och litteraturgenomgång

Moishe Postones bok *Time, Labor and Social Domination* – i vilken han tolkade Marx Kapitalet - kommer att användas flitigt i denna uppsats. Vid sidan av Marx originalskrifter är boken utgångspunkt för uppsatsens teoretiska diskussion om kriser och kreativ förstörelse. Postone menade att Marx kritik av den politiska ekonomin inte kan reduceras till en teori om utsugning i produktionsprocessen. Postones läsning fokuserade på Marx mest fundamentala kategorier: varuformen och värderelationen. Enligt läsningen utgör värderelationen en historiskt specifik form av abstrakt (men objektiv) social dominans. Som objektivering av värde skapar varuformen en kvasiobjektiv (förtingligad) form av makt, som rationaliserar producenternas ageranden på särskilda sätt. När värdet blir kapital – definierat som självförmerande värde i rörelse - fulländas värderelationens tvingande logik. Enligt teorin är det denna kapitalform som grundar kapitalismens särskilda historiska dynamik. Postone beskrev dynamiken genom en slags trampkvarnseffekt, där periodiska kriser genererar massiva deprecieringar av varor och kapital. Kriserna orsakas av cykliska omvärderingar i arbetstimmens produktivitetsnorm, vilket sker med genomslaget av nya teknologier (Postone 2013, s. 50). Dessa resonemang kommer att utvecklas och förklaras ingående i kapitel 3.

Den Postonska Marx-läsningen är central för den del av uppsatsen som berör kapitalismens kreativa förstörelse. Det är till min kännedom första gången som teorin används för det specifika syftet. Läsningen kommer att kombineras med Ernst Mandels marxistiska teori om långa vågor i tillväxten. Mandel byggde sin teoretiska modell på Marx lag om den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens, som också kommer att diskuteras i korthet. Jag anser dock att Mandels teori hade ett viktigt problem, vilket jag återkommer till i diskussionen. I den teoretiska diskussionen kommer jag även att referera till andra marxistiska teoretiker. Jag kommer bl a att referera till den tyska marxisten Michael Heinrich och hans bok *Introduktion till de tre volymerna av Marx Kapitalet*. Heinrich är starkt förknippad med den marxistiska skolan "Neue Marx-Lektüre", en teoretisk riktning som delar Postones fokus på Marx fundamentala kategorier.

När delen om kreativ förstörelse och långa vågor/cykler avslutats kommer jag att övergå till den "institutionella" teorin: regleringsteorin. I den delen är Bob Jessop en nyckelreferens. Jessop tillhör den så kallade regleringsskolan, en teoretisk strömning med rötterna i 1970-talets strukturalistiska (Althusserianska) marxism. Regleringsteorin försöker förklara kapitalismens behov av extra-ekonomisk reglering (Jessop 2002, s. 21). Mer specifikt vill teorin förklara hur

kapitalackumuleringen stabiliseras periodiskt genom historiskt specifika institutionella arrangemang, så kallade tillväxtmodeller. Jag kommer att använda teorin för att förklara relationen mellan dessa institutionella processer och kapitalismens långa vågor.

Vad gäller den uppsatsdel som berör fordismen är det särskilt en studie som bör nämnas. I sin bok *Roads to Post-Fordism* utgick Max Koch från regleringsteorin för att studera övergången till post-fordistiska arbetsmarknadsförhållanden i ett antal avancerade kapitalistländer. Jag kommer att referera till denna bok på flera ställen i uppsatsen. Koch ville förstå hur fordismens kris på 1970-talet både genererade och påverkades av förändringar i arbetskraftens sociala sammansättning. För att förklara processen utgick han från fyra hypoteser. Den första hypotesen var att fordismen hade en typisk social struktur, gemensam för alla nationella variationer. Hans andra hypotes var att fordismen hade en särskild tillväxtdynamik (i sin uppgångsfas) baserad på vetenskapliga driftsformer, hög arbetsdelning och masskonsumtion av standardiserade varor. Denna dynamik korresponderade med framväxten av den fordistiska massarbetaren - den sociala sammansättning i arbetskraften som var typisk för modellen. Den tredje hypotesen var att fordismens kris ledde till en successiv upplösning av denna sammansättning, med en ökande stratifiering av arbetskraften som resultat. Krisen var startpunkt för en period av mer avreglerade arbetsmarknadsförhållanden, osäkra och tidsbegränsade anställningar, ökad lönespridning o s v. Den fjärde och sista hypotesen var att olika länder valde olika post-fordistiska utvecklingsvägar i denna process (Koch 2006, s. 38-39). Min uppsats rör sig delvis inom samma område som Koch's studie och delar många teoretiska utgångspunkter. De fyra hypoteserna överensstämmer till stor del med den typifiering av fordismen som jag kommer att utveckla. Den stora skillnaden är att min empiriska undersökning inte kommer att kretsa kring fordismens kris, utan kring villkoren för dess införande och utveckling. När jag diskuterar social sammansättning kommer jag att fokusera på teknisk segmentering. Det syftar på arbetskraftens skiktning utifrån tekniska skicklighetsnivåer. Koch var mer intresserad av hur olika sociala sammansättningar kunde relateras till det Marx kallade relativ överbefolkning (Ibid., s. 18). Mer specifikt syftar det på hur olika välfärds- och arbetsmarknadsregimer hanterar de skikt i arbetskraften som inte deltar direkt i produktionen av tjänster och varor.

2.2 Metodologisk diskussion

Den här uppsatsen utgår från en kritisk-realistisk metateori. Följande beskrivning av den kritiska realismen är tagen från Berth Danemarks bok *Att förklara samhället*. Den kritisk-realistiska metateorin inkluderar en realistisk vetenskapsfilosofisk ståndpunkt: den utgår från existensen av en social verklighet som är oberoende av det forskande subjektet. I den kritiska realismen studeras samhället på tre domäner. På det mest basala planet (verklighetens domän) verkar generativa mekanismer: sociala strukturer som inte är direkt mätbara i empiriska studier. Dessa mekanismer

genererar händelser (sociala fenomen) på den faktiska domänen - fenomen som sedan kan mätas och begripliggöras på den empiriska domänen. I den kritisk-realistiska metateorin är vetenskapens syfte att förklara de djupstrukturella generativa mekanismerna, varför den inte får reduceras helt till studier av empiriskt mätbara ytfenomen (Danemark 2003, s. 49).

Det finns ingen specifik kritisk-realistisk metod, men den metateoretiska utgångspunkten har metodologiska implikationer. En viktig metodologisk riktlinje är att metoden bestäms av objektet. Det föreligger ingen principiell konflikt mellan kvantitativ och kvalitativ metod - metateorin medger en kritisk metodpluralism. Om syftet är att begripliggöra och blottlägga underliggande sociala strukturer blir det dock nödvändigt att utveckla abstrakta begrepp. Genom abstraktioner kan vi isolera det essentiella i sociala former på verklighetens domän, de egenskaper som ger formerna kausala krafter. Men abstraktionen måste utgå från och relateras till konkreta fenomen. För den kritiska realismen är vetenskaplig kunskap alltid felbar, men i varierande grad. För att undersöka denna grad måste teorin alltid relateras till fenomen på den faktiska och empiriskt mätbara domänen. Bara då kan vi åstadkomma en realistisk kausal analys (Ibid., s. 77).

För den kritiska realismen handlar den vetenskapliga processen alltså om att abstrahera det som konstituerar forskningsobjektet. I den processen är det två slutledningsmetoder (tankeoperationer) som är särskilt viktiga: abduktion och retroduktion. I den abduktiva slutledningen utgår studien från ett konkret, empiriskt fenomen. Fenomenet rekontextualiseras sedan genom en eller flera teorier. Abduktionen syftar till att blottlägga fenomenets strukturella sammanhang. Struktur förstås som en matris av sociala relationer, som rationaliserar och villkorar de mänskliga agenternas beteenden på särskilda sätt. Retroduktionen handlar om att (genom teoretisering) blottlägga de sociala former som konstituerar dessa strukturer i grunden (Ibid., s. 184-191). Utifrån dessa slutledningsmetoder kan vi sedan återgå till att studera konkreta fenomen. En kritisk-realistisk studie rör sig därför i ett dubbelt mönster: konkret → abstrakt, abstrakt → konkret (Ibid., s. 91). Jag ska nu försöka visa hur min uppsats följer den mallen.

Den här studien utgår från ett konkret fenomen: den kapitalistiska ekonomins cykliska expansions- och stagnationsfaser. Dessa långa vågor korresponderar med kriser och processer av genomgripande institutionell förnyelse. I den schumpeterianska teorin förklaras cyklerna (och de kriser som utlöser dem) av teknologiska basinnovationer (Syll & Lingärde 2000, s. 171). Omvandlingarna av ekonomins institutionella ramverk reduceras därmed till tekniskt-ekonomiska paradig. Jag kommer att rekontextualisera dessa processer genom en annorlunda teoretisk modell. I diskussionen om Postone och Marx kommer jag att försöka blottlägga de grundläggande generativa mekanismer (sociala former) som konstituerar kapitalismens särskilda historiska dynamik: dess strukturcykler. Analysen kommer att röra sig på en hög abstraktionsnivå och utvecklas dialektiskt från Marx mest fundamentala kategorier: värderelationen och varuformen. Med andra ord kommer jag att arbeta

mycket med abstraktioner. När den teoretiska modellen avslutats kommer jag att ha förklarat kapitalismens särskilda historiska dynamik, som en matris av sociala relationer ytterst rotade i värderelationen. Metoden följer med den kritiska realismens abduktiva och retroduktiva slutledningsmall. Jag kommer också att diskutera hur Marx abstrakta kategorier verkar på den empiriska domänen, deras yt- eller framträdelseformer. Den teoretiska modellen blir sedan utgångspunkt för en studie av fordismen. Genom att analysera fordismen som typologi eller idealtyp, på en relativt hög abstraktionsnivå, kommer jag att kunna formulera en tes om fordismens förutsättningar. Denna tes blir sedan utgångspunkt för empirisk (konkret) analys av hur arbetskraftens sociala sammansättning villkorade fordismens möjligheter i ett land. Analysen kommer att genomföras som en kvalitativ studie, där jag jämför sekundärlitteratur. Genom att avsluta uppsatsen med en konkret studie - som utgår från de abstrakta, teoretiska kategorier som utvecklats innan - fullföljer jag den kritiska realismens dubbla mönster (Ibid).

3. En teori om strukturcykler

3.1 Värde teorin och Postones trampkvarnseffekt.

Det kan tyckas märkligt att inleda ett teoretiskt resonemang om strukturcykler med en värde teoretisk diskussion. Men eftersom många av de begrepp som jag kommer att använda i uppsatsen – som mervärde, kapitalformens tvingande logik, djup- och ytformer, trampkvarnseffekt, reell underordning o s v – förutsätter Marx värde teori, blir en sådan diskussion nödvändig. Den nödvändig görs också av uppsatsens kritisk-realistiska ansats – där lokaliseringen av djupstrukturella, generativa mekanismer är en fundamental del av det vetenskapliga arbetet. Denna del av Marx teori är mycket komplex, men det är också ämnet för handen.

Marx värde teori brukar beskrivas som en objektiv arbetsvärde teori. Därför har den också förknippats starkt med den klassiska politiska ekonomin. Värdet har tolkats som en substantiell kategori; en substans som materialiseras i varan genom den fysiska och mentala förbrukningen av mänskligt arbete. Därmed kan värdet förstås som ett metahistoriskt fenomen – som ett naturligt förhållande i människans interaktion med naturen. Men Marx påpekade noggrant i *Kapitalet* att värdet är en rent social kategori och att det bara är arbete på den kapitalistiska varuproduktionens grund som är värdeskapande (Marx 1997, s. 54, 64). Värderelationen är därmed bara giltig i en särskild social formation: det kapitalistiska produktionssättet. Denna historisering av värderelationen är central i Postones läsning av Marx (Postone 1993, s. 150).

Enligt Marx mäts varans värde genom den mängd abstrakt arbete som är socialt eller samhälleligt nödvändig för varans produktion. Værdets substans är alltså abstrakt arbete och varans värdemängd

mäts temporalt (Marx 1997, s. 34). I sin abstrakta form reduceras arbetet till den under givna produktionsbetingelser genomsnittliga produktiviteten, helt oberoende av arbetets konkreta nyttoegenskaper. I sin abstrakta/odifferentierade form kan arbetet kvantifieras och få varuform - det blir kommensurabelt och utbytbar:

As a social form, the commodity is completely independent of its material content. This form is not, in other words, the form of qualitatively specific objects but is abstract and can be grasped mathematically. It possesses "formal" characteristics. Commodities are both particular, sensual objects (and are valued as such by the buyer) and values, moments of an abstractly homogenous substance that is mathematically divisible and measurable (for example, in terms of time and money) (Postone 1993, s. 175).

Varan har dels ett värde och dels ett bruksvärde. Bruksvärden tillfredsställer specifika mänskliga behov och är produkten av ett konkret, nyttskapande arbete. Varuproducerande arbete har alltså en dubbelkaraktär - det är både abstrakt och konkret. Konkret arbete är en metahistorisk kategori. Det syftar på människans ändamålsenliga interaktion med naturen. Bara arbete som producerar föremål med efterfrågan (bruksvärden) är värdeskapande enligt Marx teori (Marx 1997, s. 42). Värdet förutsätter alltså bruksvärdet. Själva bytesakten demonstrerar relationens dualitet. Varuägaren avyttrar en vara som saknar bruksvärde för hen själv. Ägarens syfte med bytesakten är att realisera varans värde, som är produkten av abstrakt och likvärdigt arbete. Men för att kunna göra det måste hen möta en köpare som vill konsumera varans bruksvärde, som är produkten av konkret och nyttskapande arbete. Varan är därför materialiseringen av arbetets dubbelkaraktär. Den är ett bruksvärde med värde, varför den också har bytesvärde. Ur varuformens dualitet skapas två olika former av rikedom: samhällets materiella rikedom som mäts i den totala mängden bruksvärden, samt värdets abstrakta och gränslösa rikedomform. Motsättningen mellan dessa rikedomformer, rotade i arbetets dubbelkaraktär, är central i den Postonska Marx-läsningen (Postone 1993, s. 285). Den har stora implikationer för hur vi kan förstå kapitalismens historiska dynamik. Jag återkommer till det senare.

Enligt den Postonska läsningen måste Marx värdelag läsas som en värdeteori om socialt arbete, inte som en objektiv arbetsvärdeteori. Teorins syfte var att begripliggöra värdet som en historiskt specifik form av objektiverat arbete, som en social relation. Som form av rikedom är värderelationen mycket besynnerlig, eftersom den förmedlar sig själv (Ibid., s. 150). Dess substans är varuproducerande abstrakt arbete, men samma arbete förmedlar dess fördelning. Eftersom värdet determineras socialt enligt Marx - som genomsnittet av det totala arbetets produktivitet - är det inte heller direkt framträdande i den kapitalistiska produktionsprocessen. Det kan inte kalkyleras med exakthet *a priori* av enskilda varuproducenter, utan framträder först när varorna står i en allmän (samhällelig) relation till alla andra varor. Detta sker i varucirkulationen, vilket innebär att varorna måste bytas för att bli giltiga som materialiserat värde: som likvärdiga bärare av abstrakt arbete.

För att varorna ska kunna cirkulera måste värdet externaliseras i en (för varorna) gemensam framträdelseform. Postone förklarade det som att varan inte kan existera som värde och bruksvärde simultant i bytet (Ibid., s. 168). För denna externalisering krävs en vara som är allmän framträdelseform för alla varuvärden: penningvaran. Genom penningformen får varuvärdet ett monetärt uttryck - det får bytesvärde och kan prissättas. Priset är alltså en ytform för värdet, såsom det framträder på en empiriskt mätbar nivå. Värdet bestämmer grunden för priset, men priset kan också sjunka och öka beroende på efterfrågan. Enkelt uttryckt bestämmer varans produktionskostnad det genomsnittliga priset, medan prisets rörelser runt denna norm inte återverkar på värdet (Kliman 2007, s. 20). Genom att varan tar penningform raderas alla spår av dess bruksvärde, samt det konkreta arbete som producerat det. I penningens rena värdegestalt reduceras varan helt till odifferentierat, abstrakt arbete (Marx 1997, s. 95). Varan får då en obetingat säljbar form - den kan bytas mot alla andra varor. Penningformen förmedlar varans samhälleliga relation till alla andra varor, varmed varan blir giltig som värdebärare.

Eftersom värdet inte kan begripas genom den enskilda varan, utan framträder först i cirkulationen, har det en spöklik objektivitet. Först i bytet visar det sig om det i varan förbrukade arbetet faktiskt var samhälleligt nödvändigt. Denna omständighet gör att värdets sociala substans skymms. Värdet framstår inte som en social relation (objektiverat abstrakt arbete) som förmedlas genom varubytet, utan som ett naturligt/metahistoriskt förhållande som är inneboende i varans materiella kropp. Varornas fördelning i cirkulationen verkar bero på förhållanden som är oberoende av producenterna. (Marx 1997, s. 64-65). Annorlunda uttryckt framstår det som att människornas bytesakt förmedlar en naturlig relation mellan tingen (Postone, s. 168). Denna aspekt av värderelationen var central i Postones läsning. Marx kallade detta förtingligande av sociala relationer för varans fetischkaraktär. Fenomenet ska dock inte reduceras till en ren tankekonstruktion - teorin handlade inte enbart om hur varufetischismen förvränger det spontana medvetandet och naturaliserar sociala fenomen. Genom teorin försökte Marx förklara hur tingen (varorna) faktiskt får samhälleliga relationer i en särskild social formation: det kapitalistiska produktionssättet. Oberoende privatarbeten likställs och relaterar till varandra genom att materialiseras som varor. Genom detta förtingligande av varuproducenternas relationer kan oberoende arbeten sammanflätas i en samhällelig arbetsdelning (Marx 1997, s. 91). Värderelationen är denna mediering. Relationen består därför att den moderna människan måste byta varor för att reproducera sig själv som social varelse. Den formas av en social praxis mellan enskilda producenter, bytet av varor - men den konfronterar sedan varuproducenterna som en extern, opersonlig makt. Med andra ord villkorar och rationaliserar värdet producenternas beteenden på sätt som reproducerar grundrelationen. Det kan därmed beskrivas som en abstrakt men objektiv (genom varuformen förtingligad) form av social dominans.

Denna utläggning kan tyckas onödigt komplex och märklig i uppsatssammanhanget. Men värderelationens tvingande logik är en central del i mitt fortsatta resonemang. Logiken formar kapitalismens särskilda historiska dynamik, men innan vi kan förstå hur måste analysen passera flera mellanled.

Värdets tvingande logik blir särskilt tydlig när värdet tar formen av kapital. Marx förstod kapitalet som en process, som en form av rörelse för värdet. Mer specifikt förstod han kapitalet som en självförmerande summa värde, som cirkulerar genom det han kallade kapitalets kretslopp.

Kretsloppet inbegriper både produktions- och cirkulationsprocesser. För att slutföra dessa processer måste investerade värdesummor genomgå en rad formförändringar. Kretsloppet kan illustreras genom formeln: $G \rightarrow W(pm) \rightarrow P \rightarrow W' \rightarrow G'$:

Kapitalet börjar som penningkapital (G); i varucirkulationen förvandlas det till produktionsmedel (pm: arbetskraft, verktyg, arbetsmedel) en särskild form av varukapital (W); produktionsmedlen förbrukas i varuproduktionen, kapitalets produktiva fas (P); kapitalet tar sedan återigen varuform (W') och cirkulerar i byteshandeln, men dess ursprungliga värde har ökat; när varan säljs realiserar dess värde (inklusive den förmerade summan) och kapitalet återfår penningform (G') (Marx 1985, s. 25). Apostroferna i formeln visar att värdet har vuxit, vilket sker i kapitalets produktiva fas. En del av detta mervärde måste dock återinvesteras i nästa kretslopp. Annorlunda uttryckt måste kapitalet reproduceras i utvidgad skala genom kretsloppen, det måste ackumuleras. Varför kapitalet måste ackumuleras kommer att klargöras snart. Värdets förmering är både syfte och medel för kapitalackumulationen, varför Postone beskrev kapitalet som en rörelse utan *telos* (Postone 1993, s. 269). Processen saknar logiskt slut eftersom värdet är en rikedomssform som kan växa gränslöst.

Värdet kan förmeras därför att ett särskilt produktionsmedel förbrukas i kretsloppets produktiva fas. Bruksvärdet eller funktionen av detta produktionsmedel är att producera värde. Med andra ord är dess bruksvärde värdeproducerande arbete. Kapitalvarans egna värde bestäms dock av dess reproduktionskostnad, precis som alla andra varor. Kapitalvarans köpare (kapitalisten), som äger rätten till varans bruksvärde, kan därmed nyttja den för att alstra större värden än vad som krävs för dess ersättning. Därmed kan kapitalvaran producera mervärde. Varan i fråga är den mänskliga arbetskraften. Kapitalformen förutsätter därmed en särskild klassrelation: varufieringen av arbetskraften. Varje gång kapitalet inleder ett nytt kretslopp reproduceras denna klassrelation. Annorlunda uttryckt reproduceras förhållandet att vissa människor måste sälja sin arbetskraft för att reproducera sig själva. Processen exemplifierar hur värdet (som kapital) villkorar producenternas beteenden på sätt som återskapar grundrelationen. Denna process framstår som helt naturlig, eftersom arbetskraftens värde (dess reproduktionskostnad) framträder som arbetets värde i löneformen (Marx 1997, s. 473).

Marx kallade arbetskraften för variabelt kapital, eftersom den kan producera mervärde. De maskiner, råvaror och verktyg som förbrukas i produktionen överför värde till varan, men bara det värde som materialiserats i deras egen produktion. De är därför konstant kapital, bärare av dött arbete som inte kan producera mervärde (Ibid, s.173-179). Det variabla kapitalets värde – arbetskraftens reproduktionskostnad, som bestämmer dess pris (arbetarens lön) - motsvarar värdet av de livsmedelsvaror som krävs för arbetskraftens reproduktion. Livsmedel definieras här i vidaste möjliga bemärkelse. Det inbegriper inte bara rent fysiska livsmedel, utan alla de varor som krävs för arbetskraftens reproduktion enligt gällande sociala konventioner.

Den del av arbetsdagen som krävs för att reproducera arbetskraften kallas nödvändig arbetstid. I den fortsatta analysen kommer det antas att lönen inte avviker från arbetskraftens värde/reproduktionskostnaden. All arbetstid utöver den nödvändiga arbetstiden är merarbetstid, där arbetskraften producerar mervärde åt kapitalägaren. Differensen mellan den fullständiga arbetsdagen och den nödvändiga arbetstiden bestämmer därmed mervärdets mängd. Värdemässigt mäts denna differens mellan obetalt och betalt arbete som en mervärdekvot, där mervärdet divideras med det variabla kapitalets kostnad/lönekostnaden (Ibid., s.185). Denna kvot är en rent analytisk kategori, som bara kan förstås på samma abstraktionsnivå som värdet. Mervärdekvoten kan utökas absolut, genom ökad arbetstid eller arbetsförtätning. Därmed utökas merarbetstiden, förutsatt att den nödvändiga arbetstiden är konstant. Den absoluta mervärdesproduktionen har dock historiska hinder, eftersom arbetsdagen inte kan förlängas obegränsat. Men när arbetets produktivitet ökar i livsmedelsproduktionen, minskar värdesubstansen i de varor som krävs för arbetskraftens reproduktion. Arbetskraftens värde bestäms av dessa varuvärden, varför arbetskraften förbilligas när livsmedlens priser sjunker. Den nödvändiga arbetsmängden/arbetstiden minskar och mervärdekvoten/merarbetstiden ökar relativt (Ibid., s. 272). Marx kallade detta för produktion av relativt mervärde.

Det relativa mervärdet produceras inte genom kapitalägarnas medvetna agerande, utan som en latent funktion av det Marx kallade för konkurrensens tvångslagar och produktionen av extramervärde. De enskilda kapitalägarnas konkurrenskraft beror på hur mycket de ackumulerar sina kapital. Ackumulationsgraden är mängden mervärde som återinvesteras när kapitalet inleder ett nytt kretslopp. Mer återinvesterat mervärde möjliggör större marknadsandelar, nyare och bättre teknologi, fler anställda o s v (Heinrich 2013, s. 133). Om kapitalister ska vara kapitalister (fungera som personifierat kapital) måste de dels producera mervärde, men detta mervärde måste också ackumuleras. Annars går de under i konkurrensen, varmed de slutar att fungera som personifierat kapital. Kapitalet måste alltså reproduceras i utvidgad skala genom sina kretslopp, varför kapitalismen kännetecknas av en exponentiell tillväxtform. Konkurrensen tvingar också samtliga kapitalägare att öka arbetets produktivitet, eftersom det möjliggör extramervärde. Jag återkommer

till innebörden av extramervärde snart. Arbetskraftens värde sänks när produktiviteten ökar i de branscher som producerar livsmedel. Därmed produceras relativt mervärde (Heinrich 2013, s. 130). Med kategorierna extramervärde och relativt mervärde kommer vi till en viktig motsättning i kapitallogiken, som är central för Postones resonemang om kapitalismens historiska dynamik. Mervärde är en proportion av värde och enligt teorin är mängden värde som produceras under en timme absolut. Ökad produktivitet har ingen inverkan på hur mycket värde en arbetstimme producerar. Därmed borde det inte heller påverka mängden mervärde. Samtidigt leder produktivitetssökningar över den samhällliga normen i ett enskilt kapital till en isolerad (!) ökning i arbetstimmens värdemängd. Det enskilda kapitalet producerar då varor med mindre arbetstid än vad som är samhällligt nödvändigt. Varans individuella värde sänks under det samhällliga värdet, som normerar varans pris. Låt oss säga att en genomsnittlig arbetskraft i tobaksindustrin, som tillämpar genomsnittlig teknik, producerar ett värde av 100 kronor under en arbetstimme. Under den timmen producerar arbetskraften 10st snusdosor. Den samhällligt nödvändiga arbetstiden för produktionen av en snusdosa är därmed 6 min: 1/10 av 1h. Snusdosans värde är 10 kronor: 100kr/10st snusdosor. Mervärdekvoten för arbetskraften under denna arbetstimme är 100%: 50 kronor/30min arbetstid används för att betala arbetskraftens lön/reproducera arbetskraften och 50 kronor/30min arbetstid kronor blir mervärde/merarbetstid. En enskild tobakskapitalist kommer sedan över en teknologi som gör det möjligt att producera 15st snusdosor under en timme. Den samhällligt nödvändiga arbetstiden för produktionen av en snusdosa bestäms dock fortfarande av den gamla (fortfarande genomsnittliga) teknologin och produktiviteten. Värdet av en snusdosa förblir 10 kronor. En arbetskraft i den särskilda kapitalistens företag producerar därmed ett värde på 150 kronor under en arbetstimme: 10kr x 15st snusdosor. Det variabla kapitalets kostnad (lönekostnaden) är fortfarande 50kr, men mängden mervärde som arbetskraften producerar under en timme ökar till 100kr. Mervärdekvoten ökar alltså till 200%. Det enskilda kapitalet producerar därmed extramervärde, som ger stora konkurrensfördelar. Kapitalägaren kan nu sälja varorna under deras samhällligt bestämda värde – vilket möjliggör ökade marknadsandelar etc – samtidigt som priset överskrider varornas individuella värde (Marx 1997, s. 275-276). Hen kan exempelvis sälja en snusdosa för 8 kronor, varpå en timmes arbete eller 15st snusdosor inbringar 120kr. Mängden mervärde sjunker därmed till 70 kronor och mervärdekvoten till 140%. Mervärdekvoten för detta kapital överskrider dock fortfarande den genomsnittliga mervärdekvoten. Det som gäller på aggregerad nivå – arbetstimmens absoluta värdemängd – gäller därmed inte nödvändigtvis för enskilda kapital. Värdet kan frigöras temporärt från sina temporala bojar och enskilda kapitalägare tvingas att jaga detta tillstånd på konkurrensen. Med andra ord tvingar konkurrensen och jakten på extramervärde kapitalisterna att hela tiden försöka öka produktiviteten. Det konkreta arbetet i den särskilda fabriken får en faktisk inverkan på mängden värde som produceras under en timme. När den

produktivitetshöjande teknologin generaliseras – varpå arbetstimmens produktiva determinering omdefinieras - upphör dock effekten. Värde logiken underordnar återigen den enskilda produktionsprocessen, och det konkreta arbetets produktivitet slutar att inverka på arbetstimmens värdemängd. En arbetstimme producerar återigen 100kr, men dessa kronor fördelas jämt på 15st snusdosor istället för 10st. Postone kallade denna restituering av arbetstimmen som värdemängdens determinant för kapitalets trampkvarnseffekt (Postone 1993, s. 289, 299).

Relativt mervärde produceras därför att livsmedelsvarornas värdesubstans (det som normer deras priser) minskar när produktiviteten ökar i deras produktion. Denna ökade produktivitet är en konsekvens av kapitalets tvångsmässiga jakt på extramervärde. Genom deprecieringen av livsmedelsvaror minskar den nödvändiga arbetstiden och arbetskraftens värde. Men när den absoluta mängden levande arbete som materialiseras i varan minskar, sjunker också den absoluta mängden merarbete/mervärde i varan. Detta gäller oavsett hur mycket den nödvändiga arbetsmängden minskar relativt i samma process, varpå mervärdekvoten höjs. Ju mer varan deprecieras desto mer måste produktiviteten därför stiga för att öka mervärdemängden (!) enligt en bestämd proportion, vad gäller den enskilda varan:

..the more closely the amount of surplus value yielded approaches the limit of the total value produced per unit time, the more difficult it becomes to further decrease necessary labor time by means of increased productivity and thereby, to increase surplus value. This, however, means that the higher the general level of surplus labor time and, relatedly, of productivity, the more productivity must be increased in order to achieve a determinate increase in the mass of surplus value per determinate portion of capital (Postone 1993, s. 310-311).

Kategorin relativt mervärde förklarar varför kapitalismen präglas av en tvångsmässig acceleration i den samhälleliga produktivitetens utvecklingen. Denna historiska logik genererar periodiska utbrott av värdemässig förstörelse när teknologiska revolutioner sker. Såna revolutioner utbryter när teknologiska basinnovationer slår igenom på bred front, vilket leder till genomgripande förändringar i det samhälleliga arbetets genomsnittliga produktivitet. Genomgripande förändring betyder att värdeminskningen påverkar en stor del av den totala varuproduktionen. Exempel på sådana basinnovationer är mikrochip-tekniken, el- och förbränningsmotorn o s v. I alla de produktionsprocesser som påverkas av teknologierna, sker en omvälvning i arbetstimmens produktiva determinering. En timme abstrakt arbete producerar lika mycket värde som tidigare, men samma värdemängd (abstrakt rikedom) motsvarar nu en större massa av bruksvärden (materiell rikedom). Den temporära ökningen av arbetstimmens värdemängd som möjliggjorts för enskilda kapital innan värderevolutionen – teknologins temporära frikoppling av värdet från dess temporala determinering, varpå extramervärde produceras – upphör. De kapital som inte hunnit anpassa sig till den nya teknologiska standarden deprecieras, eftersom de producerar med samhälleligt överflödigt arbetstid. Värderevolutioner är helt enkelt trampkvarnseffekten på genomgripande, samhällelig nivå

– vilket sker med genombrottet av teknologiska basinnovationer. Effekten är en ofrånkomlig konsekvens av kapitallogikens ständiga stegring av produktiviteten (produktionen av bruksvärden, den materiella rikedomformen), utan en motsvarande ökning i mängden värde:

The peculiarity of the dynamic – and this is crucial – is its treadmill effect. Increased productivity increases the amount of value produced per unit of time – until this productivity becomes generalized; at that point the magnitude of value yielded in that time period, because of its abstract and general temporal determination, falls back to its previous level. This results in a new determination of the social labor hour and a new base level of productivity. What emerges, than (sic), is a dialectic of transformation and reconstitution: the socially general levels of productivity and the quantitative determinations of socially necessary labor time change, yet these changes reconstitute the point of departure, that is, the social labor hour and the base level of productivity (Postone 1993, s. 289-290)

Genom teorin kan vi förstå Schumpeters samband mellan förstörelse och teknologisk innovation på ett nytt sätt. För att visa hur trampkvarneffektens förstörelse verkar kreativt - och hur den relaterar till kapitalismens långa vågor - måste vi dock konkretisera teorin. Teorin måste tas ner till en lägre abstraktionsnivå.

3.2 Den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens

”Capital itself is the moving contradiction, [in] that it presses to reduce labour time to a minimum, while it posits labour time, on the other side, as sole measure and source of wealth.” (Marx & Nicolaus 1973b, s. 706)

Värdeteorin och kategorin relativt mervärde förklarar varför kapitalet (som social relation) hela tiden strävar mot att ersätta mänskligt arbete med produktivitetshöjande teknologi. Det i arbetsprocessen faktiskt förbrukade arbetet inverkar inte direkt på varans värde. Värdet bestäms samhälleligt och konkurrensen tvingar kapitalägarna att ständigt försöka reducera den nödvändiga arbetstiden. Därför investerar de i teknologi som ökar arbetets produktivitet, varmed mängden arbetskraft som krävs för att producera en viss varumängd minskar. Den successiva ökningen i kapitalets organiska/värdemässiga sammansättning som Marx diskuterade i *Kapitalet*, beskriver effekterna av denna dynamik på en mer konkret nivå. Värdesammansättning syftar på hur mycket konstant jämte variabelt kapital som är investerat i ett givet kapital. När teknologiska förändringar ökar denna sammansättning – när det konstanta kapitalet växer relativt mot det variabla kapitalet - talade Marx om en ökning av kapitalets organiska sammansättning (Marx 1997, s. 540). Denna ökning antogs vara konstant hos Marx, och ligger till grund för teorin om den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens. Profiter är mervärdet som det framträder i kapitalistens bokföring: som avkastningen på det totala investerade kapitalet, inte endast det variabla (Marx 1973, s. 33).

Profitkvoten är därmed profitternas/mervärdets storlek relativt mot kostnaderna för det totala kapitalet. Liksom varuvärdet bestäms den samhälleligt – som en genomsnittlig profitkvot, vilken återspeglar totalkapitalets genomsnittliga organiska sammansättning. Teorin kan därför bara förstås på samhällelig nivå (Ibid., s. 201). Jag antar att denna kvot bestämmer investeringskvoten, d v s den genomsnittliga mängd mervärde/profit som återinvesteras i produktionen. Annorlunda uttryckt bör viljan att investera bero på det investerade kapitalets avkastning. Hädanefter kommer investeringskvoten benämnas som ackumulationskvoten.

Lagen som sådan kan förklaras genom ett rent analytiskt scenario. Vi kan föreställa oss ett kapital där den organiska sammansättningen ökar, men där mervärdekvoten och kapitalets storlek förblir konstanta. Den variabla kapitaldelen minskar absolut och det konstanta kapitalet producerar inte mervärde. Mängden mervärde, och därmed också profitkvoten, minskar. Det här analytiska scenariot demonstrerar teorins centrala poäng: samma metoder som möjliggör intensifierad utsugning och ökad mervärdekvot – ersättningen av arbetskraft med produktivitetshöjande teknologi – tenderar att sänka profitterna relativt mot det investerade totalkapitalet.

Som jag skrev här ovan bestämmer profitkvoten (enligt teorin) de produktiva investeringarnas eller ackumulationens omfång, och därmed också tillväxten. Denna relation är central. En minskad ackumulationskvot leder till lägre tillväxt i sysselsättningen, minskade inkomster, minskad effektiv efterfrågan o s v. Därmed skapas ett överflöd av kapital och varor, d v s att mängden bruksvärden överstiger mängden värde. Vid ett visst stadium kommer lagens inverkan på ackumulationen att skapa överackumulation i förhållande till inkomsterna, och därmed kris. Enligt teorin har lagen dock en rad mottendenser, som balanserar och kompenserar dess effekter. Den ökade exploateringen av arbetskraften (ökningen av mervärdekvoten) som vi bortsåg ifrån tidigare, är lagens viktigaste mottendens. När mervärdekvoten ökar – oavsett om det sker genom absolut eller relativ mervärdesproduktion – ökar mängden mervärde. Så länge denna mängdökning överskrider de ökade kapitalkostnaderna sjunker inte profitkvoten. Ökningar i kapitalets omslagshastighet har samma effekt. Kapitalets omslagshastighet syftar på kretsloppets hastighet, d v s den tid som krävs för produktionen och cirkulationen av en mervärdesumma. En ökad omslagshastighet innebär att mer mervärde produceras under en given tidsperiod, exempelvis ett år (Ibid., s. 64). Mängden mervärde/profit växer därmed absolut sett. Rationaliseringar som minskar användningen av konstant kapital - varpå värdet av det konstanta kapitalets beståndsdelar i kapitalet minskar – är en annan viktig mottendens. När det konstanta kapitalets kostnader minskar, ökar det variabla kapitalets värdedel relativt sett. Värdesammansättningen minskar. Ökad produktivitet i den produktionssektor som producerar konstant kapital – varmed detta kapital förbilligas - har samma effekt (Heinrich 2013, s. 176-177). Effekterna av dessa mottendenser är dock begränsade, medan

ökningen i kapitalets organiska sammansättning antogs vara konstant. Exempelvis kan inte mervärdekvoten ökas gränslöst, eftersom arbetsdagen inte kan förlängas över en viss gräns och då arbetskraftens värde inte kan sänkas till noll. Mottendenserna förklarar varför profitkvoten *tenderar* att pressas, samtidigt som effekten inte kan kompenseras oändligt. Tendensen var lagmässig enligt Marx. Den bör därmed resultera i periodiska utbrott av överackumulation och kriser, när mottendensernas kompensation inte längre överskrider den ökade organiska sammansättningen. Teorin bör dock inte läsas som en sammanbrottsteori. Kriserna skapar också villkoren för profitkvotens återhämtning, till vilket jag återkommer. Mängden mervärde/profit samhälleligt sett kan också öka vid en fallande genomsnittlig profitkvot - förutsatt att kapitalet växer extensivt och sysselsätter fler arbetskrafter totalt (Marx 1973, s. 198, 213). En viktig aspekt, i relation till den tidigare diskussionen, är att teorin om profitkvoten förklarar hur kapitallogiken verkar på en empiriskt mätbar nivå. På denna nivå rationaliserar värderelationens ytformer (pris och profit) de ekonomiska agenternas beteenden. Det är där som dess tvingande logik framträder.

Hur kan vi då relatera teorin om profitkvoten till Postones trampkvarnseffekt. De båda fenomenen utgör inte två separata kausala krismekanismer, utan förklarar effekterna av kapitallogiken på två nivåer av den sociala verkligheten. Teorin har rört sig från värdets djupstrukturella nivå (de generativa mekanismerna) till profiten/prisets empiriskt mätbara nivå. För att förstå kapitalismens långa vågor krävs en syntes av dessa nivåer.

3.3 Långa vågor och kreativ förstörelse

I boken *Långa vågor i den kapitalistiska utvecklingen* förklarade Ernst Mandel långa vågor i tillväxten genom Marx teori om profitkvoten. Genom att studera tillväxttakten och nyckelindikatorer på profitkvoten (ackumulationskvoten och den genomsnittliga räntefoten) i kapitalismens kärnländer under 1900-talet, identifierade han ett växlande mönster av depressiva och expansiva tillväxtvågor på 20-25 år, som korrelerade med profitkvotens rörelser. Dessa perioder avbröts av kriser. Vågorna kan relateras till de omvandlings- och rationaliseringsfaser som utgör en strukturecykel i den strukturanalytiska teorin (Schön 2007, s. 21-22). Exempel på en expansiv våg är perioden 1890-1914, som skedde parallellt med introduktionen av el- och förbränningsmotorn. Den påföljande depressiva vågen varade mellan 1919 och 1940. Stagnationen kulminerade under 1930-talets krisperiod. Mandels vågor inbegrep i sin tur expansiva och stagnerande konjunktur- eller industricykler. Han kopplade konjunkturcyklerna till omslagstiderna (den värdemässiga förslitningstiden) för fast kapital. Därmed antogs det att cyklerna inleds med perioder av massiva investeringar i fast kapital (Mandel 1982, s. 33-34).

Expansiva långa vågor förklarades som perioder då Marx mottendenser verkar särskilt starkt och

synkroniserat. Efterkrigstidens rekordår är ett bra exempel. Under den perioden ledde minskade relativa råvarupriser (efter 1951) till en generell minskning i kapitalets värdesammansättning. Samtidigt ledde teknologiska innovationer inom transportindustrin (bilismens breda genomslag) och kommunikationsindustrin (telekommunikationens utveckling) till en kraftig ökning av kapitalets omslagshastighet (Ibid, s.32). Mandel förklarade kriser och övergången från expansiva till depressiva vågor med lagen om profitkvotens tendentiella fall. Vid ett visst stadium i varje expansiv våg, när den ökande organiska sammansättningen inte längre kompenseras av mottendenserna, sjunker profitkvoten och därmed ackumulationskvoten. Detta är huvuddragen i Mandels schema. Schemat bör dock inte tolkas mekaniskt, då alla variabler i teorin om profitkvoten är partiellt variabla. Mandel menade dock att profitkvotens återhämtning efter en depressiv våg *utlöses* av exogena (utom-ekonomiska) faktorer, relaterade till systemets möjligheter att expandera geografiskt (Ibid, s. 54). Imperialism och militär expansion var därmed viktiga faktorer för att förklara inledningen av en ny expansiv våg. Oförmågan att förklara expansionsfasernas inledning inom ramen för kapitalismens grundläggande rörelselagar är en viktig brist i Mandels teori, enligt mig. När vi kombinerar teorin om profitkvoten med Postones trampkvarnseffekt får vi dock en teori som kan förklara återhämtningen endogent.

Historiskt sett har perioder av ekonomisk stagnation (Mandel's depressiva vågor) korrelerat med generaliseringen av teknologiska basinnovationer. Mikroteknologins genomslag på bred front skedde exempelvis under den stagnationsfas som följde fordismens kris på 1970-talet. I dessa stagnationsfaser är nedgången i profitkvoten starkt påtaglig, vilket sporrar kapitalägarna att investera i nya basteknologier. Dessa teknologier skapar genomgripande förändringar i arbetets produktivitetsgrad, vilket ökar mervärdekvoten. Profitkvotens stagnation är därmed den kausala mekanism som utlöser generaliseringen av basteknologier/teknologiska revolutioner:

Om vi undersöker de historiska stadier, som omfattas av införandet av de första maskinerna, de första maskinsystemen, taylorismen och flödesorganisationen av arbetet, kan vi se att även om experimentarbetet och det första införandet i allmänhet sker mot slutet av en expansiv lång våg, så sammanfaller det *utbredda tillämpandet* (min kursivering, JH) av dem med en depressiv lång våg (Mandel 1982, s. 50-51).

Teknologiska revolutioner genererar den trampkvarnseffekt som förklarades tidigare. Denna effekt är inte uppenbar för den enskilda kapitalägaren, vars enda intresse är att öka det egna kapitalets avkastning (mervärdekvoten). Den Postonska dynamiken kan upprepas kort: när basteknologier generaliseras sker radikala omvälvningar i arbetstimmens produktivitetsnorm på generell nivå. Detta resulterar i en våldsam prisjustering av stora antal varor och kapital till nya, socialt determinerade värden. Minskade varupriser pressar profiterna och de kapital som producerar med samhälleligt överflödigt arbetstid (gammal teknologi) deprecieras. Vidare försvinner det extramervärde som möjliggjorts när enskilda kapital tillämpat teknologin innovativt, för att

producera varor under den samhälleligt nödvändiga arbetstiden. Därmed försvinner också extramervärdets stärkande effekt på den genomsnittliga profitkvoten (Ibid).

Utifrån denna växelverkan mellan profitkvoten och Postones trampkvavneseffekt kan vi förstå sambandet mellan teknologiska kriser och tillväxtens vågmönster. De enskilda kapitalägarna tvingas att agera på sätt som ökar mervärdekvoten temporärt men som också pressar profiterna på aggregerad nivå. De gör så eftersom deras agerande rationaliseras av värderelationen – det är formbestämt. Annorlunda uttryckt rationaliserar rörelsemönster i profiterna - en framträdelse- eller ytform för värderelationen - agenternas beteenden på sätt som förstärker kapitalismens djupstrukturella kristendenser. Men det är krisernas värdeförstörelse som möjliggör profitkvotens återhämtning och utlöser en ny expansion i tillväxten. Profiter är den ena variabeln i profitkvoten, kapitalkostnader är den andra. När dessa kostnader sjunker drastiskt, på grund av krisernas värdeförstörelse, växer den potentiella profitkvoten och incitamenten att investera. Värdeförstörelsen är kreativ, och denna förstörelse är ett endogent i ett system där ökad produktivitet inte resulterar i en motsvarande ökning av mängden värde. Den resulterar från kapitallogikens tvångsmässiga acceleration av den samhälleliga produktivitetens utvecklingen. Därmed kan vi förklara vad som utlöser nya expansiva tillväxtvågor inom ramen för kapitalismens egna rörelselagar.

1930-talets kris i USA illustrerar relationen mellan kris, värdeförstörelse och expansion på ett tydligt sätt. Mellan 1929 och 1933 föll priserna på varor och tjänster med 25 procent. Mellan 1928 och 1933 föll priserna på de amerikanska bolagens fasta kapitaltillgångar med 23 procent och nationalinkomsten minskade med 59 procent (Kliman 2013, s. 22). Men det var denna djupa deflation som möjliggjorde ekonomins kraftiga återhämtning under efterkrigsperioden:

If advanced capital had not fallen in relationship to GDP between the start of 1930 and the start of 1947, its level at the start of 1947 would have been more than twice as great as it actually was, which means that rates of profit would have been less than half of what they actually were – that is, roughly at the same levels as those to which they fell during the next 60 years. And if that situation had persisted through the mid-1950's, there would have been no post-war boom in profitability. It is doubtful whether there would have been a post war boom at all (Kliman 2013, s. 77).

3.4 Behovet av en institutionell teori

Genom att studera växelverkan mellan kapitallogikens kristendenser på värdets djupstrukturella och profiternas empiriska nivå har vi nu en teori om kapitalismens kreativa förstörelse och långa vågor. Jag har förklarat kapitalismens rörelselagar på en hög abstraktionsnivå. Enligt teorin kan dessa lagar inte regleras bort så länge värderelationen (och därmed kapitalformen) består. När vi blickar ut över den moderna, ekonomiska historien ser vi dock att kapitalismens långa vågor korresponderat med

djupgående förändringar i ekonomins institutionella ramverk. Rörelselagarna förmedlas av institutioner och denna förmedling återverkar på ackumulationens villkor. Vi kan illustrera relationen genom kristeorin och två teoretiska scenarion. Om profitkvotens stagnation orsakar en drastisk nedgång i de produktiva investeringarna, är det inte alltid givet att den kommer att återhämta sig på en hög nivå. I ett teoretiskt fall kan krisens nödvändiga depreciering av kapitalvärden hämmas om staten använder monetär inflation (sedelpress) för att motverka nedgångar i den nominella (!) profitkvoten. I ett annat hypotetiskt institutionellt sammanhang, där finansmarknaderna är kraftigt avreglerade, kan vi tänka oss att profitkvotens fall resulterar i en ökad tillflykt av värde till olika sorters fiktivt kapital (värdepapperisering). I det första fallet resulterar profitkvotens fall i en stagflationskris. I det andra fallet kan vi tänka oss att krisen utbryter som en omfattande deflation av finansiella tillgångar. I båda fallen undviks den nödvändiga kreativa förstörelsen av reella kapitalvärden - det som möjliggör profitkvotens återhämtning på en hög nivå. Båda exemplen är teoretiska, men de är inte helt gripna ur luften. Stagflation var kännetecknande för 1970-talets krisår i kapitalismens kärnländer, och det andra scenariot kan relateras till 2008 års finanskris. Dessa skillnader pekar på något viktigt: institutioner har betydelse. För att slutföra diskussionen om kapitalismens strukturcykler måste vi därför utvidga teorin. Teorin måste kunna förklara systemets institutionella förändringsprocesser (kapitalismens reglering) och hur dessa relaterar till till den övriga teorin.

3.5 Regleringsteorin

Kapitalismens motsättningar måste regleras för att garantera lyckad kapitalackumulation. Det är en grundläggande utgångspunkt för den så kallade regleringsskolan. Krisförloppen här ovan beskrev en teoretisk relation mellan denna reglering/institutionalisering och kapitalackumulationen. När jag förklarar fordismen som typologi i kapitel 5 kommer detta samband att konkretiseras ännu mer. Mer specifikt kommer jag att visa hur tillväxtgraden i de långa vågorna bestäms av den institutionella förmedlingen. En av regleringsskolans kändaste teoretiker, Bob Jessop, menar att formerna för regleringen aldrig är givna på förhand. Enligt teorin präglas ackumulationens långa vågor av ständiga förhandlingar mellan olika sociala och ekonomiska intressen, om utvecklingen av ekonomins institutionella ramverk. Kapitalets dominans inom den vidare sociala formationen (det moderna kapitalistiska samhället) kan inte heller reproduceras helt genom varuformen, utan förutsätter andra sociala system som är relativt oberoende mot den rent ekonomiska sfären. Synsättet skiljer sig radikalt från den traditionella marxismens instrumentalism, där ekonomin determinerar samhällets politiska, kulturella och juridiska överbyggnad, om än i sista instans (Jessop 2002, s. 23-26). Ett begrepp som Jessop använder för att beskriva relationen mellan den vidare sociala formationen och ”ekonomin”/kapitalackumulationen är ackumulationens ekologiska

dominans:

...ecological dominance involves an ecological relation where one system becomes dominant in a complex, co-evolving situation; it does not involve a one sided *relation of domination* where one system unilaterally imposes its will on the others. There is no "last instance" in relations of ecological dominance – they are always contingent (Jessop 2002, s. 26).

Ekonomin eller kapitalackumulationen har en dominerande roll i denna konstellation, eftersom minskad ackumulation leder till minskad tillväxt. Samtliga institutionella former i det moderna kapitalistiska samhället - det som traditionell marxism kallar överbyggnad - förutsätter denna exponentiella tillväxt för sin egen reproduktion. Jessops poäng är att "ekonomin" också förutsätter dessa andra, relativt oberoende institutioner för att kunna upprätthålla en hög tillväxt/värdeförmering. Dominansen är inte ensidig och determinerande. Han exemplifierar kapitalackumulationens behov av institutionell reglering genom arbetskraftens "fiktiva" varuform (Ibid., s. 13). Under olika stadier i den teknologiska utvecklingen generaliseras nya standardnivåer för arbetskraftens humankapital och tekniska skicklighet. För att möjliggöra profitabel industriell produktion måste arbetskraften reproduceras i en form som svarar mot dessa nivåer. Beroende på reproduktionskostnadernas storlek kan det bli nödvändigt att externalisera delar av reproduktionen utanför kapitalets kretslopp, för att inte hämma ackumulationstakten och tillväxten. Det kan exempelvis bli nödvändigt att externalisera merparten av arbetskraftens utbildning till offentligt administrerade utbildningsväsenden. Vidare kan en fullständigt oreglerad produktionsprocess (vad gäller arbetstider och arbetsmiljö t e x) leda till överdriven fysisk förslitning av arbetskraften, med skadliga effekter för den långsiktiga kapitalackumulationen. Därmed kan det bli nödvändigt med statliga inskränkningar i kapitalägarnas rätt att exploatera arbetskraften. Det finns heller inga garantier för att arbetarna använder sina inkomster på sätt som svarar mot ackumulationens behov. Alla tre exempel demonstrerar varför löneformen och kapitalets egna mekanismer kan vara otillräckliga verktyg för arbetskraftens reproduktion (Jessop 2002, s. 46-47). Reproduktionen måste regleras.

Jessop menar att kapitalrelations samtliga former kännetecknas av en konkret och abstrakt dimension, ytterst rotade i varuformens dualitet som bruksvärde och värde. Exempelvis är löneformen dels en monetär kostnad i produktionen, vilket återspeglar varans abstrakta värdedimension. Men den är samtidigt källan till effektiv efterfrågan i varucirkulationen, där mervärdet realiseras genom sin formförändring till penningform. Arbetaren är både en abstrakt enhet som producerar värde, samtidigt som hen förfogar över konkreta färdigheter och kunskaper. Som kredit är pengar räntebärande kapital, samtidigt som pengar är värdets generella framträdelseform och medel för varucirkulationen. Formernas dualitet skapar strukturella spänningar i ekonomin, som kan regleras på olika sätt i olika institutionella arrangemang (Ibid., s. 21). Den konkreta utformningen av såna arrangemang beror delvis på maktbalansen mellan olika

sociala intressen, kopplade till dessa formbestämningar. Exempelvis: Om finansbaserade ackumulationsstrategier dominerar en lång våg ökar trycket för avregleringar på kapitalmarknaderna:

These structural contradictions are inherent in the capital relation, and the tensions and dilemmas that they generate provide an important entry point into the general analysis of capital accumulation. Nonetheless it is also important to recognize that they can assume different forms and different weights in different contexts. They can also prove more or less manageable depending on the specific spatio-temporal fixes and institutionalized class compromises with which they are from time to time associated (Jessop 2002, s. 21).

Trots den relativt öppna logik som skisserats här menar regleringsteorin att olika faser i kapitalismens utveckling kännetecknats av särskilda institutionella ramverk. Jessop använder ett begrepp, tillväxtmodeller, som jag anser vara ett mycket bra verktyg för att analysera såna processer. Tillväxtmodeller kan beskrivas som historiskt specifika och geografiskt avgränsade makroekonomiska eller institutionella system, som skapar en strukturellt sammanhängande form av ekonomisk tillväxt. Annorlunda uttryckt avgränsar tillväxtmodeller utrymmet för kapitalackumulationens rörelselagar och de strukturella spänningar som diskuterades här ovan. Hur modellerna förmedlar kapitalackumulationens lagar kommer att förklaras mer konkret i kapitel 4, där teorin kommer att användas för att förklara en särskild tillväxtmodell: fordismen.

Tillväxtmodeller inbegriper dels en distinkt typ av arbetsprocess, som förutsätter en särskild social sammansättning i arbetskraften. Modellerna utgörs också av en särskild ackumulationsregim och särskilda system för ekonomisk och social reglering: regleringssätt (Jessop 1989, s. 6-7).

Ackumulationsregimer inbegriper särskilda industriella driftsformer, produktionstekniker knutna till teknologiska basinnovationer och särskilda konsumtionsmönster. De förutsätter den särskilda arbetsprocess som kännetecknar tillväxtmodellen. Regimerna stabiliseras (eller institutionaliseras) genom regleringssättet, som verkar genom fem typiska institutionella former: företagsformen, lönerelationen, statsformen, penningformen och tillväxtmodellens plats i den globala arbetsdelningen (Jessop 2002, s. 57).

Historiskt sett har formationen av nya tillväxtmodeller korresponderat med djupa kriser och därtill relaterade tillväxtvågor i den globala kapitalackumulationens centrum. Fenomenen är strukturellt sammanhängande och kan därmed beskrivas som strukturcykler. Genomslaget av teknologiska basinnovationer utlöser kriser. Men samma teknologier möjliggör radikala förändringar i arbetsprocessen, i industrins typiska driftsformer och produktionstekniker. Den samhälleliga institutionaliseringen av nya ackumulationsregimer möjliggör en synkroniserad effekt av de mottendenser som Marx beskrev i relation till profitkvotens fallande tendens, och som Mandel kopplade till tillväxtens expansiva långa vågor. Annorlunda uttryckt bestämmer ekonomins institutionella ramverk formerna för produktionen och ackumulationen av mervärde; hur snabbt

kapitalet kan röra sig genom tid och rum (dess omslagshastighet); hur arbetskraften reproduceras osv. Tillväxtmodellerna utvecklas i korrespondens med de objektiva problem som präglar ackumulationen i olika långa vågor - vilket återspeglar "ekonomins"/kapitalackumulationens ekologiska dominans - samtidigt som institutionerna förmedlar och avgränsar ackumulationens inneboende motsättningar. Därför blir kapitalismens återkommande kriser även kriser för de specifika institutionella ramverk (tillväxtmodeller) som kännetecknat den historiska fasen. Vi kan exemplifiera de strukturella sambanden mellan institutionell omvandling och långa vågor genom att titta på hur några specifika regleringsformer utvecklats historiskt. Den andra industriella revolutionens expansiva långa våg korresponderade med en radikal förändring i den typiska företagsformen. Mer specifikt korresponderade vågen med den moderna bolagsformens framväxt, och den ökade fusionen av finansiellt och industriellt kapital. Övergången från prestationsbaserade lönesystem till uniforma tidlöner demonstrerar lönerelationens utveckling under samma period. Ett annat och mer närliggande exempel är övergången från efterkrigstidens keynesianska välfärdsstat till den post-keynesianska, liberala "work fare"-regim som tog form efter 1970-talets kris. Detta skifte i statsformen sammanhänger med fordismens kris, som avslutade efterkrigstidens expansiva långa våg (Ibid., 250-254).

3.6 Sammanfattning av den teoretiska modellen.

I kapitel 3 förklarade jag kapitalismens särskilda historiska dynamik – dess återkommande kriser och långa vågor i tillväxten – utifrån en marxistisk teori. Min utgångspunkt var Marx mest fundamentala kategori - värderelationen - som rationaliserar de ekonomiska agenternas ageranden på formbestämda sätt. I kritisk-realistiska termer kan denna kategori beskrivas som en generativ mekanism på verklighetens djupstrukturella domän. Den framträder och verkar genom empiriskt mätbara ytformer: pris och profit. Teorin visade varför enskilda kapitalägare tvingas att agera på sätt som deprecierar varuvärden och pressar den genomsnittliga profitkvoten på aggregerad nivå. Den förklarade sambandet mellan teknologisk utveckling och kris, samt hur tillväxtens långa vågor kunde kopplas till profitkvotens rörelsemönster. Jag förklarade också hur tillväxtgraden genom de långa vågorna sammanhänger med de så kallade mottendensernas effektgrad.

I slutet av kapitlet klargjorde jag dock att de rörelselagar som beskrivits förmedlas av institutioner, varför modellen inte ska tolkas mekaniskt. Regleringsteorin användes sedan för att förklara hur denna institutionella förmedling tar form historiskt, genom tidsrumsligt avgränsade tillväxtmodeller. Dessa modeller är strukturellt sammanhängande med tillväxtens långa vågor, och de kriser som utlöser dem. Detta strukturella sammanhang är vad jag kallar strukturcykler. Därmed har jag (om än grovt) redogjort för hur strukturcykler kan förstås utifrån ett annorlunda teoretiskt perspektiv, vilket var uppsatsens första frågeställning och syfte. Jag ska nu övergå till uppsatsens andra del och visa

hur teorin kan tillämpas för att förstå ett konkret strukturcykliskt fenomen: fordismen. Jag kommer först att förklara fordismen i ett idealtypiskt tillstånd, som typologi. I den förklaringen kommer jag även att konkretisera de teoretiska sambanden mellan institutionella omvandlingsprocesser och tillväxtens långa vågor.

4. Fordismen: en idealtypisk förklaring

4.1 Regleringsteorins förklaringsmodell.

Ett antagande i denna uppsats är att efterkrigstidens rekordtillväxt i de kapitalistiska kärnländerna (den så kallade "Guldåldern") återspeglade en expansiv lång våg, som började efter andra världskriget och upphörde med 1970-talets kris. Utifrån det tidigare teoretiska resonemanget om kris, profitkvot och ekonomisk expansion kan vågen delvis förklaras genom den enorma värdeförstörelse som orsakades av 1930-talets depression och andra världskriget (Kliman 2013, s 77). Men vågen hängde också samman med utvecklingen av en fordistisk tillväxtmodell i kapitalismens kärnländer. Jag ska nu använda regleringsteorin för att definiera fordismen i dess idealtypiska tillstånd, och visa hur tillväxtmodellens institutionella förmedling möjliggjorde efterkrigstidens kraftiga tillväxt.

Fordismens ackumulationsregim började formeras i och med löpande band-teknikens utveckling på 1910-talet. För att skapa en strukturellt koherent form av tillväxt behövde ackumulationsregimen regleras/institutionaliseras, vilket skedde under efterkrigstiden. Som ackumulationsregim typifierades fordismen av långa produktionslinjer (löpande band-teknik), stegrande produktivitetens utveckling (högt rationaliseringstryck), därtill relaterade inkomstökningar och stordriftsproduktion av standardiserade massartiklar (Jessop 1989, s. 6). Löpande band-tekniken möjliggjordes av motorteknikens genombrott, varför fordismen också sammanhänge med den andra industriella revolutionen. Ackumulationsregimen byggde på en tayloristisk arbetsprocess, som strävade mot att dela upp varje arbetsuppgift i minsta beståndsdel. Maximal segmentering av arbetsprocessen, kombinerat med vetenskapliga tids- och effektivitetsmätningar, möjliggjorde ackumulationsregimens höga rationaliseringstryck. Samtidigt minskade behovet av tekniskt skicklig arbetskraft. Arbetsprocessens syfte var en produktionsprocess där arbetstakten bestämdes helt av maskinsystemen. Denna strävan mot maximal arbetsförtätning och automatisering var inbyggd i modellens strukturella logik (Clarke 1990, s. 15).

Som regleringssätt kan vi betrakta fordismen genom de institutionella former som diskuterades i förra kapitlet. Dessa regleringsformer kan beskrivas som ackumulationsregimens institutionella ramverk. Den fordistiska lönerelationen vilade på principen om stigande reallöneutveckling i

fordismens nyckelindustrier. Reallönerna skulle indexeras mot produktivitetens utvecklingen, vilket förutsatte centrala förhandlingar och ramavtal mellan arbetsmarknadens parter. Lönerelationen förutsatte därför ett socialt samförstånd – en institutionaliserad klasskompromiss - kring rationaliseringsprincipen och arbetsköparnas rätt att leda och fördela arbetet. Detta korporativa arrangemang kan kallas för fordismens arbetsmarknadsregim:

The fordist wage relation rests on the recognition by big business as well as the state of the legitimacy of respectable trade unionism and collective bargaining; and by responsible trade unions (or, at least, the trade union leaders) of management's right to manage. In this context wages are indexed to productivity growth and retail price inflation (Jessop 2002, s. 57).

Lönerelationen syftade till att skapa ett så utjämnat lönesystem som möjligt, där den typiska formen var uniform tidlön. I produktionsprocesser som krävde olika lönenivåer skulle graderingen bestämmas av arbetets komplexitet, inte av arbetskraftens tekniska skicklighet. Graderingen var en vetenskaplig process som skulle skötas av särskilda tekniska specialister, utanför den reguljära (produktiva) arbetskraften (Figart 2001, s. 408). Denna princip var central, eftersom arbetsmarknadsregimen förutsatte en kontrollerad löneutveckling. Precis som arbetsprocessen syftade lönerelationen till att minska beroendet av tekniskt skicklig arbetskraft. Båda formbestämningarna kan därför sägas syfta till skapandet av en viss social sammansättning i arbetskraften: en tekniskt okvalificerad (socialt degraderad) massarbetare.

Fordismens typiska företagsform var det industriella storföretaget, där förvaltningen var tydligt skild från ägandet. Storföretagen eftersträvade tillväxt genom ökade marknadsandelar, hög kapitalintensitet, långsiktig planering och stordriftsfördelar (Jessop 2002, s. 57). Vi kan relatera denna form till Galbraiths teori om teknostrukturen i efterkrigstidens industriella oligopol (Dunn & Mearman 2005, s. 19-20). Fordismens typiska statsform var den keynesianska välfärdsstaten. Statsformen hade några distinkta drag, gemensamma för alla nationella variationer. Socialpolitiskt försökte den stimulera kollektiva förhandlingar på arbetsmarknaden och den sortens produktivitetsoverenskommelser som diskuterades här ovan. Statliga välfärdssatsningar som ökade den ”sociala lönen” stimulerade tillväxten genom ökad effektiv efterfrågan på hemmamarknaden. Den ekonomiska politiken strävade mot full sysselsättning och präglades av en kontracyklisk skatte- och finanspolitik. Staten förväntades också ingripa vid marknadsmisslyckanden och bära det huvudsakliga ansvaret för infrastrukturella investeringar (Jessop 2002., s. 59-60).

Jag ska nu använda denna idealtyp av fordismen för att konkretisera det teoretiska sambandet mellan kapitalismens reglering - dess institutionella förnyelse genom tillväxtmodeller - och långa vågor i tillväxten. Mer specifikt vill jag förklara hur fordismen möjliggjorde efterkrigsperiodens rekordtillväxt, genom att synkronisera och förstärka de mottendenser som kompenserar den ökade organiska sammansättningens effekt på profitkvoten.

Den fordistiska ackumulationsregimens långa produktionslinjer och höga rationaliseringstryck (löpande band-tekniken) möjliggjorde en massiv ökning av arbetets produktivitet. Enligt den marxistiska teorin leder stegrande produktivitet i de produktionsgrenar som tillverkar arbetskraftens livsmedel, till en motsvarande ökning av mängden (relativt) mervärde. Under efterkrigstidens expansiva långa våg verkade denna kompensation synkroniserat med lagens andra mottendenser. Exempelvis ledde sjunkande energipriser under 1950-talet till en minskning i kapitalets värdesammansättning (Mandel 1982, s. 32). Parallellt ledde innovationer inom transport- och kommunikationstekniken till stora ökningar i kapitalets omslagshastighet, vilket också ökade mängden mervärde.

Fordismens typiska statsform, den keynesianska välfärdsstaten, stimulerade effektiv efterfrågan genom offentliga investeringar och kraftåtgärder mot arbetslösheten. Växande effektiv efterfrågan ökade också kapitalets omslagshastighet, eftersom cirkulationstiderna för varukapital minskades. Produktionen av billiga, standardiserade massvaror verkade på samma sätt. Den fulla sysselsättningspolitiken och den höga (offentliga) investeringskvoten - statens ansvar för att ingripa vid marknadsmisslyckanden – stimulerade tillväxten av mängden fungerande kapital. En hög extensiv tillväxt – tillväxt i antalet arbetskrafter och mängden kapital – gör (enligt teorin) att mängden mervärde kan öka trots sjunkande profitkvot (Marx 1973, s. 198, 213). Fordismens typiska företagsform - det moderna, monopolistiska storbolaget - gjorde det också möjligt för enskilda kapital att kompensera minskande profitkvoter (och deprecieringar av fast kapital) genom prisökningar. Det innebar att profitkvotens fall kunde minskas nominellt genom en krypande prisinflation, även efter att den ökande organiska sammansättningen börjat överskrida den växande mervärdemassans kompenserande effekt. Detta är en viktig anledning till varför kapitalismens (och fordismens) kris på 1970-talet tog sig uttryck genom stagflation (Clarke 1988, s. 6).

Dessa exempel demonstrerar hur fordistiska institutionernas förmedling möjliggjorde en synkroniserad effekt av de mottendenser som kompenserar den teknologiska utvecklingens press på profitkvoten. Därigenom kunde profitkvotens kraftiga återhämtning – som möjliggjordes av 1930-talskrisens enorma värdeförstörelse - förbli relativt stabil under modellens högperiod på 1950- och 1960-talet: efterkrigstidens expansiva långa våg.

4.2 Reell underordning och den fordistiska massarbetaren.

Genom regleringsteorin introducerade jag en rad olika teoretiska kategorier och formbestämningar, som möjliggör en stor analytisk variation i studier av institutionella processer. Teorin är med andra ord relativt spretig. Vi kan tänka oss att vissa regleringsformer (exempelvis staten) har större betydelse för kapitalackumulations stabilisering i vissa institutionella omvandlingsprocesser. Vad

gäller fordismen menar jag dock att det är två kategorier/formbestämningar som är särskilt viktiga. Dessa två är fordismens arbetsprocess och lönerelation. När jag diskuterade dessa former tidigare, skrev jag att båda syftade till att skapa en viss social sammansättning i arbetskraften: en socialt utjämnad arbetskraft, fordismens massarbetare. Jag menar att denna sociala sammansättning var fordismens huvudsakliga syfte. Jag ska nu utveckla det argumentet genom att föra in ett teoretiskt resonemang som återkopplar till värdeteorin.

I boken *A Theory of Capitalist Regulation* beskrev regleringsteoretikern Michel Aglietta 1930-talets depression som krisen för en tillväxtmodell baserad på extensiv ackumulation. Han förstod fordismens framväxt under efterkrigsperiodens expansiva långa våg som institutionaliseringen av en intensiv ackumulationsstrategi (Aglietta 1987, s. 166, 118). För att förstå vad intensiv ackumulation innebär kan vi återvända till Marx och de underordnings- eller subsumtionsbegrepp som han utvecklade i *Den omedelbara produktionsprocessens resultat*, men som också berörs snabbt i *Kapitalet* band 1.

När mervärdekvoten bara kan öka absolut, genom utökning av arbetsdagen, subsumerar eller underordnar kapitalet (som social relation) en redan utvecklad arbetsprocess med given produktivitet. Arbetsprocessen underordnas formellt och kapitalet ackumuleras huvudsakligen extensivt, genom tillförande av mer arbetskraft. Vi kan förstå kapitalismens tillblivelse – dess framväxt i den hantverksmässiga manufakturen, förlag-systemet o s v - som en process av formell underordning (Marx 1975, s. 616-617). Under den reella subsumtionens/underordningens historiska fas blir det samhälleliga arbetets produktivkrafter kapitalets egna produktivkrafter. Den reella underordningen är värde-logikens materiella omgestaltning av själva arbetsprocessen, genom det moderna industriella produktionssättet. I den moderna storindustrin blir det mänskliga arbetet produktionsprocessens objekt, som konsumeras av redan materialiserat dött arbete (konstant kapital). Där bestämmer maskinerna arbetstakten, vilket möjliggör ökningar i arbetets produktivitet. Begreppet reell underordning är därmed nära sammanknutet med den relativa mervärdesformen. Arbetets konkreta dimension (arbetsprocessen) underordnas värdeformeringens logik, och omformas på ett sätt som svarar mot denna. När detta sker blir värdet en produkt av ackumulerad kunskap som materialiserats i maskinsystemen (konstant kapital), inte en produkt av det i enskilda produktionsprocesser faktiskt förbrukade arbetet. När arbetets produktivkraft blir ett verkligt samhälleligt förhållande, oberoende av de enskilda arbetskrafternas skicklighet - vilket förutsätter den moderna, vetenskapliga industriproduktionens organisationsform – blir det verkligen kapitalets produktivkraft (Ibid, s. 620-621). Konkret kan den reella underordningen begripas som mekaniseringens sociala degradering av arbetskraften och arbetsprocessen.

Hur kan vi relatera det reella underordningsbegreppet till fordismen? När arbetets produktivitet ökats till den grad att stigande reallöner kan ske parallellt med en ökande mervärdekvot – en central

del av fordismens lönerelation - har kapitalet övergått till en period av relativ mervärdesproduktion och intensiv ackumulation/reell underordning. Fordismen var därmed ett viktigt historiskt språng i en process som är immanent i själva värdeformen: underordningen och degraderingen av levande arbete i produktionsprocessen. I den perfekta fordistiska fabriken – en rent analytisk kategori - bestämdes arbetstakten helt av det löpande bandet och arbetet var enkelt. Fordismens syfte kan därmed begripas som skapandet av en socialt utjämnad arbetskraft - den fordistiska massarbetaren - som var fullkomligt underordnad maskinsystemen. Fordismens lönerelation och arbetsprocess var särskilt viktiga i den processen. Syftet med dessa former var att göra arbetet homogent i termer av produktivitet - genom hög arbetsdelning och ”machine pacing - samt likvärdigt genom uniforma tidlöner. Omformulerat var formernas syfte att omvandla arbetet till en abstrakt och exakt kvantifierbar produktionsfaktor, vars värde kunde indexeras mot produktiviteten i företagets vinstkalkyler (Whitston 1995, s. 21).

4.3 Fordismen och den institutionella utvecklingens relativt öppna logik

I det här kapitlet har fordismen förklarats som idealtyp, på en hög abstraktionsnivå. Jag använde modellen för att förklara den höga tillväxttakten i kapitalismens kärnländer under efterkrigstidens expansiva långa våg. Modellen användes också för att konkretisera det teoretiska sambandet mellan långa vågor och institutionell omvandling. Men en sådan ren, idealtypisk fordism existerade aldrig i ett enskilt land. Olika avancerade kapitalistländer valde olika fordistiska utvecklingsvägar under efterkrigstiden, och graden av fordism varierade kraftigt. Exempelvis hade Sverige en starkt korporativ arbetsmarknadsregim under efterkrigstiden, vilket underlättade modellens krav på kontrollerad löneutveckling. Men i England var fackföreningarna splittrade och industrin präglades av olika lönesystem (Koch 2006, s.109). Sådana nationella variationer demonstrerar något väldigt viktigt: de tillväxtmodeller som tar form genom kapitalismens långa vågor kan inte reduceras helt till kapitalackumulationens objektiva behov i olika långa vågor. Institutionella omvandlingsprocesser präglas av sociala konflikter och tillväxtmodellernas utformning återspeglar (delvis) resultaten av dessa strider.

Regleringsteorin visade att fordismen hängde samman med en viss arbetsdelning och en viss social sammansättning i arbetskraften. När jag kopplade fordism-diskussionen till Marx reella underordningsbegrepp, utvecklades ett resonemang om att denna sociala sammansättning var fordismens syfte. Den stora majoriteten av arbetskraften skulle vara okvalificerade massarbetare. Arbetarna skulle sakna inflytande över arbetsprocessen (genom den vetenskapliga direktstyrningen), deras löneformer skulle vara uniforma och arbetstakten skulle bestämmas av maskinsystemen. Enligt Marx teori är degraderingsprocessen immanent i värde- och kapitallogiken,

men fordismen beskrevs som ett kvalitativt språng i processens historiska utveckling. Eftersom processen är immanent i produktionssättets mest fundamentala form (värderelationen) kan den inte upphävas inom ramen för kapitalismen, enligt teorin. Men degraderingsprocessen var inte bara var fordismens syfte, utan också dess förutsättning. Fordismens arbetsprocess och lönerelation var förutsättningar för institutionaliseringen av fordismens ackumulationsregim. Regimens möjligheter att generera en hög tillväxt, genom att stegra produktiviteten, förutsatte degraderingen och omformningen av arbetskraften till en fordistisk massarbetare. Min tes är att arbetarna kunde begränsa degraderings- och underordningsprocessen. Annorlunda uttryckt kunde de begränsa mekaniseringens (det industriella produktionssättets) sociala degradering av arbetskraften och arbetsprocessen – den relation som Marx förklarade genom begreppet reell underordning. Därigenom borde också fordismens genomslag begränsas (enligt teorin), vilket demonstrerar hur sociala konflikter formar institutionella omvandlingsprocesser.

Den empiriska analysen av fordismens utveckling i Storbritannien kommer att testa tesen. Mer specifikt kommer jag att undersöka hur den industriella arbetarklassens motstånd mot social degradering påverkade fordismens utveckling i efterkrigstidens Storbritannien. Ett särskilt starkt fokus kommer att läggas på utvecklingen i den engelska bilindustrin, tillväxtmodellens nyckelindustri.

5. Den empiriska undersökningen: fordismen i England

5.1 Den brittiska fordismens relativa misslyckande

När fordismen förklarades som typologi förklarade jag också den teoretiska relationen mellan institutionella omvandlingsprocesser (tillväxtmodeller), profitkvotens rörelsemönster och ackumulationskvoten, som antas bestämma tillväxten. Fordismens förmåga att stegra arbetets produktivitet var (enligt det teoretiska resonemanget) fundamental för modellens möjligheter att kompensera profitkvotens tendentiella fall och stimulera tillväxten under efterkrigstiden (se s. 24-25). Den fordistiska ackumulationsregimen möjliggjorde en massiv ökning i arbetets produktivitet och i mängden relativt mervärde. Rekordtillväxten i kapitalismens kärnländer kunde därmed förklaras som en massiv ökning i mervärdets kvot (på total, samhällelig nivå), parallellt med en stor tillväxt i mängden fungerande kapital. Fordismen möjliggjorde helt enkelt en synkroniserad effekt av profitkvot-lagens mottendenser. Tillväxtmodellens relativa misslyckande eller lyckande i specifika länder, borde därmed återspeglas i tillväxttakten i produktivitet och BNP. Den årliga genomsnittliga tillväxttakten i den brittiska arbetsproduktiviteten mellan 1961-1973 var 2,9 %. Det kan jämföras med en tillväxttakt på 4,3 % i väst-Tyskland under samma period; 6,5% i Spanien; 3,9% i Nederländerna och 3,5% i Sverige (Koch 2006, s. 69, 87, 107, 117, 145). Vad gäller BNP-

tillväxten låg Storbritannien under OECD-snittet genom hela efterkrigsperioden (Pierson 2006, s.134). Tillväxten i BNP och arbetsproduktiviteten var hög i brittiska mått, jämfört med tidigare perioder, men låg jämfört med andra avancerade kapitalistländer. Om vi antar att det var fordismens institutionella förmedling som möjliggjorde periodens höga tillväxt, kan vi tolka dessa siffror som ett relativt misslyckande för fordismen i Storbritannien.

Den brittiska fordismens relativa misslyckande kan och har förklarats på flera olika sätt med regleringsteorin. Bob Jessop har särskilt betonat statens misslyckande att intervensera kraftfullt i tillverkningsindustrins tillväxtstrategier under efterkrigstiden. Tidsperiodens Labor-regeringar genomförde visserligen omfattande program för att öka exporten av industrivaror, bland annat genom statliga subventioner och omfattande infrastrukturella satsningar. Men strategin grundades inte på en parallell, massiv teknologisk förnyelse av industrins fasta kapital. Industrins output ökades främst genom extensiva metoder (utökning av arbetskraften) i ekonomiska uppgångsperioder och rationaliseringar av gamla kapitalstockar. Statens misslyckande att driva på den strukturella omvandlingen var (enligt Jessop) en mycket viktig faktor för den relativa stagnationen i produktiviteten. (Jessop 1989, s. 9-12). Mitt fokus kommer dock att ligga på problem relaterade till arbetskraftens motstånd mot social degradering, och hur det påverkade möjligheterna att institutionalisera fordismens ackumulationsregim.

5.2 Social sammansättning och spårbundenhet vid förlegade driftsformer

Den andra industriella revolutionen hade en djup inverkan på den mer manufakturmässiga brittiska produktionsmodell, som levde kvar i relativt stor omfattning under slutet av 1800-talet. Detta ”craft mode of production” byggde på en mer skrämmässig sammansättning av arbetskraften, där tekniskt skickliga hantverkare utövade ett stort inflytande över produktionens planering och genomförande. Sekelskiftets stora teknologiska innovationer (särskilt el- och förbränningsmotorn), den ökade mekaniseringen och expansionen av moderna massindustrier ledde till stora förändringar i den engelska arbetskraftens sammansättning. Mer specifikt ledde det till att många gamla hantverksyrken i verkstadsindustrin försvann, samtidigt som beroendet av utbildad och halvqualificerad arbetskraft ökade. De gamla hantverkarna blev tekniska specialister i tillverkningsindustrins periferi, med ansvar för skötsel och underhåll av maskinparken, tillverkning av verktyg o s v. (Whitston 1995, s. 216). Denna faktiska, teknologiska degradering av arbetet var en ofrånkomlig del av en ökande mekanisering. I mitt fortsatta resonemang kommer jag dock att göra skillnad på den faktiska degraderingen av arbetet, och den relaterade sociala degraderingen av arbetskraften och arbetsprocessen.

Hantverkarna hade gått i bräsch för den brittiska fackföreningsrörelsens organisering i mitten av

1800-talet. Men de förblev organiserade i relativt fristående organisationer, med starka särintressen mot de förbund som representerade mer okvalificerade arbetarskikt. När den teknologiska utvecklingen ändrade förutsättningarna för själva hantverksarbetet – när hantverkarna blev skickliga arbetare – anpassade hantverksförbunden sina strategier för att bevara gamla privilegiesystem och arbetsprocesser i största möjliga mån. Under 1900-talets början och under mellankrigstiden verkade de aktivt för att behålla monopol på arbeten som blev alltmer mekaniserade. De verkade också för att bevara den starka autonomi (vad gäller organiseringen av arbetet) som hade kännetecknat hantverksarbetet (Ibid, s. 182). Men framförallt verkade de för att utöka definitionen av vad som var kvalificerat eller skickligt arbete, oavsett om arbetets natur motiverade en sådan klassificering. Med andra ord kämpade de för att begränsa den sociala degradering som resulterade från ökad mekanisering. När teknologins faktiska degradering av arbetet intensifierades blev kvalificerat arbete ("skilled labour") därför alltmer en rent social konstruktion. Skötsel av en särskild maskin kunde kräva certifiering på en firma (där tekniskt skickliga arbetare tillkämpat sig jobbmonopol), medan samma maskin sköttes av okvalificerade eller halvqualificerade arbetare på en annan fabrik. Samma maskinarbete kunde bekostas med radikalt annorlunda lönenivåer på olika arbetsplatser, beroende på hur "skicklig" arbetskraften var (Ibid, s. 207). Detta förhållande var inkompatibelt med en central faktor i fordismens lönerelation: att lönegraderingen skulle bestämmas av arbetsprocessens komplexitet, inte av arbetskraftens tekniska skicklighet (Figart 2001, s. 408).

Under mellankrigstiden var de tekniskt skickliga arbetarna organiserade i Amalgamated Engineering Union (AEU), som bildades 1920. Innan dess hade förbundet hetat Amalgamated Society of Engineers. ASE bildades 1851 och representerade olika hantverksyrken som smeder, ingenjörer, mekaniker. Ombildningen till AEU skedde när 9 nya skickliga förbund inlemmades i organisationen. Andelen halvqualificerade medlemmar ökade dock successivt under mellankrigsperioden, från cirka 30 % i början av 1920-talet till cirka 45% 1939 (Whitston 1995, s. 207). Organisationen hade gått i bräschen för det tidiga 1900-talets strejker mot ökad mekanisering och "machine pacing" i tillverkningsindustrin. Ofta handlade konflikterna om att okvalificerade maskinarbetare fick utföra vad facket betraktade som tekniskt krävande arbetsuppgifter. Arbetsgivarföreningen i tillverkningsindustrin (EEF) registrerade minst en stor strejk per år mellan 1900 och 1913 där maskinfrågan - maskinernas degradering av arbetet och arbetsprocessen - var den direkta eller indirekta orsaken. Konfliktåtgärderna kunde drabba de okvalificerade arbetarna på ett mycket direkt sätt. I ett fall 1907 lade 108 skickliga arbetare ner arbetet på en fabrik för att fysiskt tvinga bort oskickliga arbetare från fabriken svarstolar (Ibid s. 198). EEF:s motstrategi under perioden var relativt defensiv. ASE:s militans gjorde att arbetsgivarföreningen föredrog att delegera förhandlingar om lönegradering och certifiering av nya maskinarbeten ner till fabriks- och verkstadsnivå. Rädslan för mer omfattande strejkrörelser gjorde att de inte vågade gå på offensiven.

Resultatet blev att många relativt enkla maskinarbeten monopoliserades av tekniskt skickliga arbetare. Utvecklingen var dock geografiskt begränsad, främst till Englands nordöstra industriområden och Lancashire (Ibid s. 201).

Storindustriernas expansion under 1920-talet förstärkte AEU:s skråmässiga mentalitet mot nya skikt av okvalificerade massarbetare. Samtidigt fortsatte EEF att föra en relativt defensiv linje i maskinfrågan, även fast organisationen följde en mer uttalad degraderingsstrategi under perioden. Organisationen erkände principen att vissa arbeten bara kunde utföras av tekniskt skickliga arbetare, men själva lönegraderingen skulle skötas av arbetsgivarsidan:

The EEF's "constitutionalism" and its recognition of workers property rights in work provided unintended support for "craft" claims but it should not be supposed that the EEF was without a conscious deskilling strategy. The federation was prepared to designate certain work as skilled and "belonging" to the skilled man, but at the same time, advised every effort to be made to change the character of the work to avoid the necessity of doing so (Whitston 1995, s. 204).

Det är svårt att identifiera ett primärt syfte bakom EEF:s relativa försiktighet, men vi kan anta att AEU:s militans bidrog till att dämpa arbetsgivarföreningens stridsvilja. Perioden efter första världskriget var överhuvudtaget en period av växande facklig radikaliserings, trots lågkonjunktur och kronisk massarbetslöshet i traditionella industriområden som Lancashire och Tyneside. 1919 års strejkvåg signalerade starten för perioden. Under året förlorades 35 miljoner arbetsdagar på 6 strejker, 6 gånger mer än 1918. Konfliktperioden kulminerade med TUC:s generalstrejk 1926, som riktades mot arbetsgivarnas försök att genomtvinga arbetstidsförlängningar och omfattande lönesänkningar i hela industrin. Ett fall illustrerar EEF:s relativa försiktighet tydligt. När företaget Willan & Mills ville ersätta gamla svarvstolar med nya halvautomatiska maskinsystem och halvqualificerad arbetskraft, föreslog EEF att den gamla tekniken (med skickliga arbetskraft) skulle fortsätta att användas parallellt under en utfasningsperiod (Whitston 1995, s. 201-203). EEF:s strategi ledde till att många nya maskinarbeten fortsatte att monopoliseras av tekniskt skickliga arbetare. Men andelen skickliga arbetare i verkstadsindustrin - mätt som andelen arbetare på en "skicklig" lönenivå - minskade successivt. 1921 var andelen skickliga arbetare 50 %; 1926 var den 40 % och 1933 var den 32 % (Ibid, s. 190). Denna sociala degradering var en konsekvens av den teknologiska utvecklingen, den faktiska degraderingen av arbetet. Men andelen kan också läsas som en proxy för den faktiska degraderingen eller mekaniseringen av arbetet i industrin, eftersom AEU inte utförde helautomatiserade maskinarbeten. Minskningen resulterade inte heller i en motsvarande tillväxt av andelen oskickliga arbetare ("labourers") som arbetade med helautomatiserade maskinsystem. Gamla tekniker fasades ut parallellt med införandet av nya maskinsystem, men dessa sköttes främst av halvqualificerade maskinarbetare. Andelen halvqualificerade arbetare i verkstadsindustrin ökade från 20% 1914 till 57% 1933, medan andelen okvalificerade arbetare

minskade från 20% till 11% under samma period (Ibid).

De halvqualificerade maskinarbetarna tillkämpade sig olika sorters jobbmonopol i ökande utsträckning under perioden, som skydd mot social degradering. Liksom de tekniskt skickliga arbetarna arbetade de oftast med prestationsbaserade löner, där ackorden reglerades lokalt. Okvalificerade arbetare arbetade med tidlön i mycket större utsträckning. 1926 arbetade 51,1 % av alla skickliga arbetare i verkstadsindustrin med ackordslön; 1938 ökade andelen till 62,1 % och 1942 var siffran 69,9 %. Samma årtal var andelen okvalificerade arbetare med ackordslön i industrin mycket låg. 1926 var andelen 13,9 %; 1938 var den 14,8 % och 1942 var 22,6%. Andelen halvqualificerade arbetare med ackordslön var ännu högre än för skickliga arbetare: från 80,8 % 1938 till 84,5 % 1948 (Ibid, s. 222). De halvqualificerade arbetarna lyckades även tillkämpa sig en relativt stark kontroll över arbetsprocessen. AEU: s gradvisa öppnande för halvqualificerade maskinarbetare under 1930-talet var förmodligen en viktig anledning till den ökade sociala utjämningen mellan segmenten (Ibid, s. 197). Men även andra fackförbund var pådrivande i utvecklingen. Utvecklingen demonstrerar en central poäng: teknologins faktiska degradering av arbetet resulterade inte i en motsvarande hög social degradering av arbetskraften. Arbetsgivarna försökte fasa ut de tekniskt skickliga arbetarna utan en motsvarande tillväxt i andelen och mängden okvalificerade arbetare med uniforma tidlöner: fordismens massarbetare. De nya halvqualificerade maskinarbetarna lyckades bevara lönerelationer, driftsformer och arbetsförhållanden som tidigare kännetecknat skickligt arbete. Därmed skapades en institutionell spårbundenhet i tillverkningsindustrin, som var dåligt lämpad för en fordistisk ackumulationsregim:

...the "craftsman" lasted longer than the material basis of his craft...More importantly, in the longer run, craft unionism adopted itself to the new conditions. Always a sectional interest within the wider working class, "craft unionism" continued to be effective where it was a vehicle for establishing the sort of job monopolies and job controls which the new layers of semi-skilled workers eventually established for themselves....The latter built their own trade unionism and one which eventually succeeded in establishing job controls which could be as extensive as those once established by craftsmen. (Whitston 1995, s. 182).

Genom 1920-talet pressade AEU ständigt på för centrala förhandlingar som kunde lösa maskinfrågan. De tekniskt skickliga arbetarna såg hur mekaniseringen påverkade deras arbeten, varför de ville cementera sina (relativt) privilegierade löneförhållanden genom ett nationellt avtal. Mer specifikt krävde AEU ett nationellt avtal om lönegradering av olika maskinarbeten. AEU vägrade dock konsekvent att samarbeta med andra fackförbund i förhandlingarna, eftersom förbundet krävde omfattande restriktioner av vilka arbetargrupper som fick använda nya maskinsystem. Här krävs en kort utläggning om den brittiska fackföreningsrörelsens uppbyggnad. AEU tillhörde Trade Union Congress (TUC), den brittiska motsvarigheten till svenska LO. Liksom LO hade TUC nära band till socialdemokratin. Processen som beskrivits här demonstrerar en viktig

skillnad för TUC mot den svenska fackföreningsrörelsen. Den brittiska fackföreningsrörelsen saknade en gemensam, tvär-facklig strategi i maskinfrågan som kunde implementeras centralt. Denna splittring kan kopplas till rörelsens ”skrämmässiga” segmentering. Hantverksförbund som AEU fortsatte att åtnjuta en betydande autonomi inom den fackliga rörelsen. Deras krav på jobbmonopol och certifiering av maskinarbete under mellankrigsperioden var oacceptabla för National Federation of General Workers, vars medlemskår till största del bestod av oskickliga arbetare. Deras medlemmar riskerade att förlora massvis med arbetstillfällena om sådana restriktioner genomfördes (Ibid, s. 211).

Försöken att reglera lönegraderingen nationellt under mellankrigsperioden strandade delvis på grund av de fackliga motsättningarna. Men EEF:s motstånd mot ett nationellt avtal var också en viktig faktor. Inledningsvis motiverades motståndet med organisationens vägran att kompromissa om arbetsgivarnas ensamma rätt att lönegradera arbetet (Ibid, s. 217). Men även efter att AEU erkände den principen 1929 fortsatte EEF:s motvilja. Organisationen menade då att ett nationellt graderingsschema för maskinarbete var opraktiskt, givet mängden av olika metoder och tekniker som tillämpades i olika fabriker. Det intressanta här är att det stämmer. Tillverkningsindustrin präglades av en låg standardiseringsgrad mellan olika driftsformer och produktionstekniker. Det sammanhänge med den relativt höga sociala segmenteringen (den långsamma degraderingen) av arbetskraften. Förhållandet speglar den institutionella spårbundenhet som jag diskuterade tidigare. Det fortsatta beroendet av tekniskt skickliga och halvkväifierade arbetskrafter med lokalt förhandlade prestationslöner nödvändiggjorde vissa driftsformer. Dessa arbetare fortsatte att utöva en viss kontroll över arbetsprocessen, eftersom deras prestationsförmåga bestämde produktivitetens utveckling. Okväifierade arbetare med uniforma tidlöner möjliggjorde arbetsprocesser med mycket högre arbetsdelning och automatisering. EEF:s centrala ledning vidhöll motståndet mot ett nationellt avtal även efter att flera medlemsdistrikt ändrade linje under andra världskriget. Dessa distrikt antog att ett centralt avtal kunde hejda löneparitetskrav från maskinarbetare visavi de tekniskt skickliga arbetarna i produktionens periferi (Ibid, s. 213).

En viktig faktor i arbetsmarknadsregimens utveckling var den engelska fackföreningsrörelsens uppbyggnad. Jag har redan berört hur rörelsens segmentering kunde relateras till arbetskraftens sociala sammansättning. De flesta förbunden var organiserade på yrkesbasis, lokal basis eller utifrån teknisk skicklighetsnivå. De var inte organiserade på industriell basis, varför en stor fabrik kunde ha massvis med fackliga organisationer representerade (Lester 1957, s. 377). Det stora antalet fackliga förhandlingsenheter, med olika och ibland motstridiga löneanspråk, gjorde det ofta omöjligt att reglera löneskalor på mikronivå centralt (Ibid, s. 386). Ett centraliserat korporativt system inrättades visserligen under efterkrigstiden, där de fackliga organisationernas ledningar möttes med arbetsgivarsidan på industribasis (Ibid, s. 381-382). De nationella avtalen reglerade arbetstider och

löner. Men då den verkliga lönegraderingen av olika arbetsprocesser sköttes lokalt, begränsades de nationella avtalen till gemensamma lönegolv.

Jag har visat hur den relativt höga sociala segmenteringen i arbetskraften skapade en institutionell spårbundenhet till vissa pre-fordistiska driftsformer och produktionstekniker. Det fortsatta beroendet av skicklig och halvkvalificerad arbetskraft (med ”skickliga” arbetsförhållanden) försvårade införandet av långa produktionslinjer, hög automatisering och vetenskaplig direktstyrning. I många delar av industrin cementerades en modell där arbetarnas egna ombud organiserade arbetsprocessen, drillade arbetarna till högre produktivitet, kontrollerade varornas kvalitet o s v. I praktiken innebar det att företagsledningen delegerade delar av sina arbetsuppgifter till arbetarna själva, istället för direktstyrning genom företags egna förmän: fordismens arbetsprocess. För att den sortens självdisciplinering skulle fungera – för att arbetarna skulle känna sig manade att öka produktiviteten - krävdes prestationsbaserade löneformer (Gambino 1976, appendix 1c)

Jag har också visat hur arbetsmarknadsregimens utveckling under mellankrisperioden kan kopplas till arbetskraftens sociala segmentering, eller misslyckandet att påtvinga arbetskraften en fordistisk klassammansättning. Under 1930-talet cementerades ett system där förhandlingsrätten om lönegradering av olika arbetsprocesser flyttades ner till verkstadsgolvet och arbetarnas (ofta) direktvalda fackombud (Whitston 1995, s. 199-200; Lester 1957, s. 377). Dessa ombud hade en relativt stark autonomi mot den fackliga byråkratin. Fackföreningarnas ledningar hade därmed relativt små möjligheter att disciplinera arbetskraften och påtvinga den fredsplikt under avtalsperioder. Det var en viktig skillnad mot Sverige, där den starkt centraliserade fackföreningsrörelsen ingick ett korporativt samförstånd om fredsprincipen 1938 (Schön 2007, s. 347). Som jag beskrev i den tidigare diskussionen om fordismens idealtyp, var denna institutionaliserade klasskompromiss en viktig del av fordismens lönerelation. Så länge de verkliga lönenivåerna reglerades lokalt var det omöjligt att implementera ett system där löneutvecklingen indexerades mot produktivitetens utvecklingen centralt. Denna reglering var mycket viktig för ackumulationsregimens möjligheter att stimulera en hög tillväxt. Vidare öppnade den stora differentieringen av löneformer, lönenivåer och produktionstekniker för ständiga paritetskonflikter mellan olika segment av arbetskraften. Detta problem - som också var ytterst rotat i misslyckandet att påtvinga arbetskraften en fordistisk klassammansättning – skulle bidra starkt till den höga konfliktnivå och relativt kaotiska löneutveckling som präglade den brittiska tillverkningsindustrin under efterkrigstiden. Jag ska nu visa hur dessa problem utvecklades i en specifik industri, bilindustrin.

5.3 Fordismen och bilindustrin

Alla de problem som diskuterades här ovan blev som mest tydliga i efterkrigstidens bilindustri. Under mellankrigstiden utvecklades en branschtäckande strategi bland de brittiska bilföretagen, baserad på relativt arbetskraftsintensiv produktion av breda varusortiment (många olika biltyper). Produktionen var huvudsakligen inriktad på den engelska hemmamarknaden, där efterfrågan var starkt fragmenterad och fluktuerande. Marknadens instabilitet var en viktig anledning till varför många biltillverkare föredrog flexibla och arbetskraftsintensiva produktionsmetoder, istället för hög kapitalintensitet. Fordismens ackumulationsregim hade redan slagit rot i den amerikanska bilindustrin under perioden. De amerikanska företagen hade mycket högre kapitalintensitet, högre standardiseringsgrad i produktionstekniker och komponenttillverkning, högre vertikal integration (litet beroende av extern komponenttillverkning) o s v. Det kan därför vara intressant att jämföra produktivitetens utveckling i ländernas respektive industrier. Det genomsnittliga antalet producerade bilar per arbetare och år i England var 2,8 år 1935, medan motsvarande siffra i USA var 8,8 bilar (Fujimoto & Tidd 1993, s. 81).

Efter kriget och särskilt under början av 1950-talet ökade mekaniseringen och flödesproduktionen (löpande band-tekniken) inom hela branschen. Den engelska bilindustrin började med andra ord att implementera en fordistisk ackumulationsregim. Men det var få företag som införde fordistiska lönerelationer och arbetsprocesser – uniforma tidlöner och förmännens direktstyrning av arbetsprocessen, oberoende av de fackliga ombudsmännen – på genomgripande sätt (Whisler 1999, s. 182-183). Den relativt höga segmenteringen av arbetskraften och den relaterade differentieringen av produktionstekniker och löneformer – den institutionella spårbundenheten - blockerade en fullständig fordistisk omstrukturering. Konfliktfrekvensen i industrin steg markant i början av 1950-talet. Den omedelbara anledningen var att efterkrigstidens boom på hemmamarknaden började mättas. Denna boom hade gjort att bilföretagen kunde negligera den ökande efterfrågan på europamarknaden, som hade större krav på standardisering. Under perioden 1946-1952 fortsatte företagen att sälja modeller som utvecklats innan kriget. En mycket jämn fördelning av marknadsandelar mellan de 5 största bolagen (Austin, Morris, Rootes, Ford och Vauxhall) minskade behovet av produktinnovation (Fujimoto & Tidd 1993, s. 83). När hemmamarknaden mättats blev det uppenbart att industrin led av överkapacitet. Många företag tvingades skära ned på kostnader, vilket ledde till uppsägningar och strejker. Men konfliktfrekvensen i bilindustrin var hög under hela den period som omfattar efterkrigsperiodens expansiva långa våg. Det hade mer djupliggande skäl än rena konjunkturväxlingar – skäl som var rotade i de problem som diskuterats tidigare. Särskilt från slutet av 1950-talet märks en tydlig uppåtgående trend i antalet officiella strejker. Trenden kulminerade i slutet av 1960-talet. Enligt beräkningar från brittiska National Economic and Development Office drabbades 90% av industrins samlade produktionstid av någon slags

konfliktåtgärd under 1960-talet. Antalet olovliga/vilda strejker var också mycket stort. I boken *The British motor industry, 1945-1994* antogs det att strejkstatistiken (räknat i antalet strejker) skulle öka med cirka 65% om dessa inkluderades (Whisler 1999, s. 212).

De viktigaste faktorerna bakom den höga konfliktfrekvensen var svårigheterna att disciplinera arbetskraften - samt alla de paritets- och differentieringsanspråk som resulterade från arbetskraftens höga segmentering, den stora variationen av löneformer och lönenivåer etc. Förhållandena på Rover under 1960-talet är ett bra exempel. Varje gång löner, ackord och olika bonussystem skulle omförhandlas fick Rover-ledningen köpslå med ombud för ca. 200 arbetsenheter. Ett avtal med en arbetsenhet resulterade ofta i paritetskrav från sämre betalda arbetarskikt, differentieringskrav från mer tekniskt skickliga arbetare, relaterade inter-fackliga dispyter och ständiga avbrott i produktionsflödet när kraven följdes av punktstrejker. Dessa mönster är också mycket tydliga i strejkstatistiken. I statistik över vilka skäl som motiverade samtliga olovliga strejker i industrin 1959-1960 var 20% motiverade av nya lönekrav under pågående avtalsperiod; 12% handlade om ackordsnivåer och 8% om inter-fackliga dispyter (Ibid., s. 212-215). Bilarbetarna hade incitament att upprätthålla en hög konfliktnivå, eftersom lönenivåerna i praktiken reglerades på lokal nivå. Den höga konfliktfrekvensen i industrin gjorde att löneförhandlingarna blev mycket långdragna processer. I ett fall på Leyland-Triumph formaliserades lönenivåerna ett år efter att de nationella avtalsförhandlingarna hade påbörjats. Ju längre och mer konfliktfyllda förhandlingsprocesserna blev, desto mer villiga blev företagen att acceptera lönekrav som inte motiverades av produktivitetens utvecklingen (Ibid, s. 213). Dessa förhållanden möjliggjorde en central förutsättning för fordismens lönerelation: indexeringen av lönerna mot produktivitetens utvecklingen.

5.4 BLMC: ett typexempel

Austin och Morris slogs ihop till British Motor Company (BMC) 1952. Detta företag, lokaliserat i Midlandsregionen, typifierade på många sätt den engelska modellen och de problem som beskrivits här ovan. Utvecklingen där visade också vad som hände när arbetsgivarna försökte rota upp industrins institutionella problem genom ett forcerat införande av fordistiska lönerelationer. Under 1950- och 1960-talen tillämpade företaget en strategi baserad på låg-kapitalintensitet och ackordsdriven produktivitetens utveckling. Under 1950-talet upprätthöll BMC dock en relativt hög produktivitet - även jämfört med Ford UK, som tillämpade uniforma MDW-löner, ”machine pacing” och hade betydligt högre kapitalintensitet (Gambino 1976, s. 6). Men när lönerna nått en viss nivå avtog incitamenten att öka produktiviteten. Reallönerna började överskrida produktivitetens utvecklingen markant under 1960-talet, och utvecklingen kunde inte brytas utan genomgripande förändringar i arbetets organisering. Problemen med den självdisciplinerande

modell som beskrevs på sidan 34 blev alltmer uppenbara för arbetsgivarna:

Piecework discipline means voluntary self-organization of discipline through stewards rather than directly by management and staff. However, piecework and this kind of "discipline" began to be used by workers to control their output, so that wage increases soon began to outstrip productivity increases during the 1960s.

Managements were increasingly forced to impose direct controls over the work process and introduce standard measured day rates (Gambino 1976, appendix 1c).

1968 slogs BMC ihop med Leyland och blev BLMC (British Leyland Motor Company). I och med sammanslagningen inledde företaget en fordristisk omstruktureringsprocess, med ett gradvis införande av uniforma tidlöner (MDW-löner) och högmekaniserad massproduktion. Men de två första åren fortsatte ledningen att följa en strategi där output ökades genom utökad bemanning (extensiv ackumulation), utan radikala förändringar i arbetsprocessen. De fortsatta svårigheterna att disciplinera arbetskraften begränsade effekterna av strategin. Utökningen av personalen och sammanslagningen av stora arbetsenheter (med varierande teknisk skicklighetsgrad) ökade istället antalet paritetskonflikter och dämpade produktivitetsutvecklingen. Utvecklingen på en särskild fabrik exemplifierar processen bra. Leyland hade sedan 1966 haft stora andelar i Rover, som övergick till BLMC i och med sammanslagningen. Den trend som beskrivits här blev tydlig i produktionen av Rovers P6-modell. År 1966-67, tre år innan sammanslagningen, var det genomsnittliga antalet producerade P6-bilar per arbetare i fabriken 24,97; det genomsnittliga antalet producerade bilar var 36079 och antalet förlorade arbetstimmar (p g a arbetskonflikter) var 243211. I samma fabrik tre år senare (1969/1970) hade det genomsnittliga antalet producerade bilar per arbetare sjunkit till 18,906; det genomsnittliga antalet producerade bilar var 31092 och antalet förlorade arbetstimmar var 447414. Antalet producerade bilar minskade trots att arbetsstyrkan ökade med 200 under perioden, från 1444 till 1644 arbetare. Mellan 1965 och 1970 ökade antalet förlorade arbetstimmar p g a strejk (i P-6 produktionen) med 1837 % (Whisler 1999, s. 222-223). Från 1970 ökade arbetsgivarnas press på införande av uniforma tidlöner. MDW-löner infördes stegvis på olika fabriker under de 3 kommande åren, men det föregicks av omfattande konflikter med olika (lokala) fackliga organisationer. Ibland var konflikterna riktade mot den egna fackliga ledningen. Rovers fabrik fick exempelvis stängas ned helt efter en rad strejker som riktades mot facket NUVB. Förbundets ledning hade godtagit MDW-löner över de lokala medlemmarnas huvuden. Ett resultat av konflikterna var att ombudsmännen (på många fabriker) tillkämpade sig ett fortsatt starkt inflytande i förhandlingar om lönenivåer, bemanningsnivåer och produktivitetskrav. Produktionens output fortsatte därmed vara starkt knuten till antalet arbetare i produktionen. Maskinernas möjligheter att öka arbetets produktivitet underminerades. Antalet förmän ökade dramatiskt, men de saknade den tekniska expertis som krävdes för att leda och disciplinera arbetskraften. I praktiken förblev det ombudsmännens uppgift. När lönerna inte längre knöts till

prestation saknade ombudsmännen dock ekonomiska incitament att lösa tekniska problem i arbetsprocessen. Det medförde stora problem i en produktionsmodell med relativt få tekniska specialister utanför den reguljära arbetskraften. På Rover-fabriken ledde införandet av MDW löner visserligen till en markant ökning i output under åren 1970-1971, om vi tittar på P6-modellen. Men de ovan beskrivna problemen hopade sig snabbt och 1972 hade output sjunkit till lägre nivåer än 1969, då företaget fortfarande tillämpade prestationslöner (Ibid, s. 224-228). Resultatet blev att olika sorters prestationsbonusar återinfördes. Samma utveckling skedde parallellt i andra delar av den engelska industrin, med samma grundproblem:

....discipline was now imposed by a vastly increased army of supervisors and foremen, instead of by shop stewards and by workers themselves as under the old wage systems. However, in some sectors (eg the docks and the coalmines), the removal of the self-policing aspects of piecework and incentives, has led to such a dramatic drop in output under MDW that the employers have been pressing for the re-instatement of the incentive principle (Gambino 1976, appendix 1c).

5.5 Sammanfattning och slutsats

Alla de problem som diskuterats i bilindustrin och tillverkningsindustrin sammanhänger med svårigheterna att skapa en fordistisk klassammansättning i arbetskraften. Arbetarna lyckades att begränsa den sociala degradering som var inneboende i mekaniseringsprocessen. Utvecklingen av fordismens lönerelation och arbetsprocess begränsades. Dessa två processer/former var outhärliga för institutionaliseringen av fordismens ackumulationsregim.

Den relativt höga segmenteringen av arbetskraften återspeglades i en relativt stor variation av löneformer, produktionstekniker och driftsformer. Denna variation gjorde det svårt att reglera löneskalor och arbetsförhållanden på fabriksnivå centralt. Istället för omfattande centraliserade förhandlingar – där lönenivåerna fastställdes i nationella avtal och indexerades mot produktivitetens utvecklingen – institutionaliserades ett system där de verkliga lönenivåerna bestämdes lokalt, i förhandlingar med arbetarnas direktvalda ombud. Kombinerat med den relativt starka lokala konflikträtten öppnade systemet för ständiga löneparitets- och differentieringskonflikter mellan olika segment av arbetskraften. Den fordistiska ackumulationsregimens långa produktionslinjer, höga vertikala integration och stordriftsfördelar gjorde modellen känslig för flaskhalsar i produktionen. Små konflikter kunde stanna upp hela produktionsflödet, varför modellen förutsatte en disciplinerad arbetskraft med begränsade strejkmöjligheter. Centraliserade förhandlingar med en byråkratiserad fackföreningsapparat – som värnade målet om stadig ekonomisk tillväxt – var det optimala medlet för detta ändamål. Detta saknades i England under efterkrigstiden, när många industrier började implementera fordismens ackumulationsregim. Industrin präglades av en institutionell spårbindenhet till pre-fordistiska lönerelationer och driftsformer.

En återkommande strejkorsak i efterkrigstidens industri var just paritetskonflikter mellan tekniskt skickliga arbetare, halvqualificerade maskinarbetare och okvalificerade massarbetare. Arbetarna hade både möjligheter och incitament att strejka för bättre löner, utan att öka produktiviteten i motsvarande grad. Den brittiska industrin präglades därför av en mycket hög konfliktfrekvens under efterkrigstiden; en relativt okontrollerad löneutveckling och relativt låg produktivitetens utveckling:

”...the (british, *min anm. JH*) division of labor has traditionally consisted of a great number of horizontal and vertical segmentations between occupational groups and departments according to skills and tasks. The precise divisions of these segmentations tended to be reproduced in an industrial relations system that has been described as ”adversarial” as it proliferated in to hundreds of bargaining units...the implementation of Taylorist organization principles at plant level was exacerbated. The potential for increased productivity, normally associated with these methods, was inhibited... (Koch 2006, s.109).

Alla de problem som diskuterats här blev särskilt tydliga i den engelska bilindustrin. Problemen skulle sig vara svåra att rota upp, även efter att många företag inledde en mer uttalat fordistisk strategi i slutet av 1960-talet. Införandet av fordistiska löneformer på BMLC i början av 1970-talet medförde inte genomgripande förändringar i arbetsprocessen. Strävan mot att öka integrationen av produktionslinjer och produktionstekniker förstärkte de paritets- och differentieringskonflikter som (ytterst) orsakades av arbetskraftens tekniska segmentering. Men det viktigaste var att arbetsplatsombudens inflytande över arbetsprocessen och produktivitetens utvecklingen förblev starkt, vilket underminerade maskinernas möjligheter att diktera arbetstakten. Det var fortfarande inte arbetsgivarnas enskilda rätt att leda och fördela arbetet – produktivitetskrav, bemanningsnivåer och lönegradering förhandlades fortfarande fram lokalt, med arbetarnas egna ombud:

The blockade of the Fordist accumulation regime was supplemented by a rudimentary wage determination system. Unlike other European countries, where agreements at the national or sector level tended to cover a wide range of substantive issues – wages in particular – and thereby established a generalization of wage norms in correspondence with productivity gains, in Britain, the tradition of bargaining and regulating at company level turned out to be difficult to overcome.”- (Koch 2006, s.109)

Jag har visat hur alla dessa problem (ytterst) kunde kopplas till den relativt långsamma sociala degraderingen av arbetskraften. Resultaten av analysen stämmer därmed överens med den tes som formulerades tidigare: att arbetarna kunde begränsa den degraderings- eller underordningsprocess som var fordismens mål och förutsättning. Arbetarnas förmåga att bevara pre-fordistiska löneformer och driftsformer som förutsatte teknisk skicklighet, hämmade utvecklingen av fordismens lönerelation och arbetsprocess. Annorlunda uttryckt hämmades den omvandling av arbetskraften till en abstrakt och exakt kvantifierbar produktionsfaktor - som var en förutsättning för regleringen/institutionaliseringen av fordismens ackumulationsregim. Den reella underordningsprocess som Marx beskrev stoppades inte, men dess takt begränsades. Därmed

cementerades ett institutionellt ramverk (ett regleringssätt) i produktionen som var dåligt passat för en intensiv, fordistisk ackumulationsregim. Detta uttrycktes genom en relativt låg tillväxt i produktivitetens utvecklingen och BNP.

6 Avslutning

I den här uppsatsen har jag försökt visa hur strukturcykler kan förstås genom en marxistisk teoretisk modell. Strukturcykler delades upp i tre strukturellt sammanhängande fenomen: kreativ förstörelse, långa vågor i tillväxten och institutionella omvandlingsprocesser. Fenomenen diskuterades och förklarades separat utifrån Marx originalskrifter, några specifika marxistiska teorier (Marx-läsningar) och regleringsteorin. Dessa olika läsningar och teorier presenterades på ett grundläggande och selektivt sätt. Annorlunda uttryckt sammanfogade jag några grundläggande delar av teorierna, som jag ansåg vara kompatibla med varandra och tillämpbara för uppsatsens specifika ämne. Samtliga teoretiska resonemang skulle kunna utvecklas ytterligare i andra, mer specialiserade forskningsprojekt.

Den teoretiska modellen användes för att förklara ett konkret strukturcykliskt fenomen i historien: fordismen. Fordismen definierades först som idealtyp, på en relativt hög abstraktionsnivå. I den förklaringen försökte jag också konkretisera det teoretiska sambandet mellan institutionella omvandlingsprocesser och tillväxtens långa vågor – genom att visa hur fordismens institutionella former möjliggjorde en synkroniserad effekt av de mottendenser som (enligt Marx teori) kompenserar profitkvotens fall. Men fordismen förklarades också utifrån Marx reella underordningsbegrepp, varpå analysen återkopplades till den värdeteoretiska diskussion som inledde uppsatsen. Genom den teorin försökte jag visa hur arbetskraftens sociala degradering sammanhängde med det moderna industriella produktionssättets framväxt - där maskinsystemen (det konstanta kapitalet) bestämmer arbetstakten och underordnar det levande arbetet. Fordismen beskrevs som ett viktigt historiskt stadium i den processen. Dess syfte och förutsättning beskrevs därför som skapandet av en socialt degraderad massarbetare, underordnad maskinsystemen. Utifrån detta resonemang kunde jag formulera en tes. Tesen var att arbetarna kunde begränsa processen, varpå också fordismens genomslag och möjligheter att stimulera tillväxten begränsades. Utifrån denna tes kunde jag sedan övergå till uppsatsens avslutande, empiriska analys – där teorin tillämpades för att studera fordismens utveckling i ett specifikt land.

Referenser

Litteratur:

- Aglietta, Michel (1987). *A theory of capitalist regulation: the US experience*. London: Verso 1
- Blomqvist, Håkan & Schmidt, Werner (red.) (2012). *Efter guldåldern: arbetarrörelsen och fordismens slut*. Stockholm: Carlsson
- Clarke, Simon (1988). *Class Struggle, Overaccumulation and the Regulation Approach*. *Capital and Class*, 36, 1988, s. 59 – 92
- Clarke Simon (1990) *Crisis of Fordism or Crisis of Capitalism*. *Telos*, New York, 83, våren 1990, s. 71 – 98.
- Danermark, Berth (2003). *Att förklara samhället. 2., [omarb.] uppl.* Lund: Studentlitteratur
- Dunn, Stephen P. & Mearman, Andrew (2005) *The Realist Approach of J.K. Galbraith*
- Figart, Deborah M. (2001). *Wage-setting under Fordism: the rise of job evaluation and the ideology of equal pay*. *Review of Political Economy*, Vol. 13, nr. 4, 2001
- Fujimoto, Takahiro & Tidd, Joe (1993). *The UK & Japanese Automobile Industries: Adoption & Adaptation of Fordism*. *Actes du GERPISA* nr 11.
- Gambino, Ferruccio (1976). *Workers' struggles and the development of Ford in Britain*. *Red Notes*, Vol. 1, 1976.
- Heinrich, Michael (2013). *Introduktion till de tre volymerna av Marx Kapitalet*. Hägersten: Tankekraft förl.
- Jessop, Bob (2002). *The future of the capitalist state*. Cambridge: Polity
- Jessop, Bob (1989) *Thatcherism : the British road to post-Fordism?*. Essex: Essex University.
- Koch, Max (2006). *Roads to post-Fordism: labour markets and social structures in Europe*. Aldershot, England: Ashgate Pub. Co.
- Lester, Richard A. (1957). *Reflections on collective bargaining in Britain and Sweden*. *Industrial and Labor Relations Review*, Vol. 10, nr. 3, 1957, s. 375-401
- Mandel, Ernst (1982). *Långa vågor I den kapitalistiska utvecklingen*. Göteborg: Röda bokförl.

- Marx, Karl (1997-). *Kapitalet: kritik av den politiska ekonomin*. 5. uppl. Lund: Arkiv Zenit
- Marx, Karl (1985). *Kapitalet: kritik av den politiska ekonomin*. Bok 2, Kapitalets cirkulationsprocess. 2. uppl. Lund: A-Z
- Marx, Karl (1973). *Kapitalet: kritik av den politiska ekonomin*. Bok 3, Den politiska ekonomins totalprocess. Lund: A-Z
- Marx, Karl & Nicolaus, Martin (1973b). *Grundrisse: Foundations of the critique of political economy: rough draft*. Harmondsworth: Penguin in association with New left review
- Marx, Karl & Engels, Friedrich (1975). *Ekonomiska skrifter: skrifter i urval*. 1. uppl. Staffanstorp: Cavefors
- Pierson, Christopher (2006). *Beyond the welfare state?: the new political economy of welfare*. 3., [rev. and rewritten] ed. Cambridge: Polity
- Postone, Moishe (2013) *Sakernas tillstånd och tillståndet för sakernas förstörelse*. Malmö: Eskaton. Tillgänglig för gratis nedladdning på: http://eskaton.se/files/sakernas_tillstand.pdf
- Postone, Moishe (1993). *Time, labor, and social domination: a reinterpretation of Marx's critical theory*. Cambridge: Cambridge University Press
- Schön, Lennart (2007). *En modern svensk ekonomisk historia: tillväxt och omvandling under två sekel*. 2., [rev.] uppl. Stockholm: SNS förlag
- Syll, Lars Pålsson & Lingärde, Svante (2000). *Långa vågor i ekonomin*. Ekonomisk Debatt 2000, årg 28, nr 2
- Whisler, Timothy R. (1999). *The British motor industry, 1945-1994: a case study in industrial decline*. Oxford: Oxford University Press
- Whitston, Kevin (1995) *Scientific management practice in Britain : a history*. PhD thesis, University of Warwick.
- Wincott, D. (2011). Images of Welfare in Law and Society: The British Welfare State in Comparative Perspective. *Journal Of Law & Society*, 38(3), s. 343-375.

Elektroniska källor:

Mary Davis, *TUC History Online*, hämtad 20140520 på:
http://www.unionhistory.info/timeline/1918_1939.php